

raybosna'daki folklor araştırmaları enstitüsünde kütüphaneci olarak göreve başladı. 1973'te müzik akademisinde kütüphaneci iken emekliye ayrıldı. Emeklilik yıllarında kendini ilme verdi ve Saraybosna'nın çeşitli camilerinde fahri imam - hatiplik yaptı. 8 Kasım 1987 tarihinde vefat etti.

Osmanlılar'ın yıkılış sürecinde doğan Nametak kendini daima bu ülkenin bir vatandaşı gibi hissetmiş ve kültürüne sahip çıkarak bunu eserlerinde yansıtmıştır. Fakat onun fikir, düşünce ve ilim hayatını asıl yönlendiren etken, henüz on iki yaşında iken annesinden dinlemeye başladığı Bosna-Hersek halk şiiirleri ve hikâyeleridir. Köklü ailesinden aldığı halk edebiyatı aşkı ve kültürüyle bu alanda eserler veren tek kişi olmuş, ayrıca Bořnakça - Hırvatça üzerine çalışmalar yaparak özellikle Türkiye'ye göç eden Bořnaklar'ın dili ve folkloruyla ilgilenmiştir.

Eserleri. *Nasrudin-Hodža, Njegove Šale i Dosjetke* (Nasreddin Hoca ve hikâyeleri, Mostar 1925); İbrahim Terzija, *Pobožni Spjev za Muslimansku Mladež* (müslüman gençlik için ilâhiler; nřr. Alija Nametak; Mostar 1927); *Tristagodišnjica Prvog Tursko-Hrvatskog Rječnika* (ilk Türkçe-Hırvatça sözlüğün 300. yıl dönümü Muhammed Hevât Uskûfi Türkçe-Bořnakça sözlüğü; nřr. Alija Nametak; Sarajevo 1931, Zagreb 1968); *Bajram Žrtava* (kurban bayramı, Zagreb 1931); *Gašević Bosanski Mevlud* (Gašević'in Bořnakça mevlidi; Süleyman Çelebi mevlidinin Hâfiz Sâlih Gašević tarafından Bořnakça tercümesi; nřr. Alija Nametak; Sarajevo 1935); *Narodne Junačke Pjesme* (kahramanlık şiiirleri-türküleri, Sarajevo 1937); *Dobri Bořnjani* (iyi bořnaklar, Zagreb 1937); *Narodne Junačke Muslimanske Pjesme* (müslüman kahramanlık şiiirleri, Sarajevo 1938, 1941, 1943); *Islamski Kulturni Spomenici Turskog Perioda u Bosni i Hercegovini* (Türk dönemi Bosna-Hersek'teki İslâmî kültür ve tarihî eserler, Sarajevo 1938); *Ramazanske Priče* (ramazan hikâyeleri, Sarajevo 1941); *Za Obraz* (akyüzlülük için, Zagreb 1941); *Mladić u Prirodi* (tabiattaki genç, Sarajevo 1943); *Muslimanske Narodne Pripovijesti iz Bosne* (Bosna'dan müslüman halk hikâyeleri, Zagreb 1944); *Zaboravni Odbor* (unutulan heyet, Zagreb 1944); *Muslimanske Narodne Ženske Pjesme* (Bosna müslüman kadın türküleri, Zagreb 1944); *Dan i Sunce* (gün ve güneş, Sarajevo 1945); *Bibliografija Folklorne Građe u Deset Godišta "Behara" s Indeksom Motiva* (on yıllık Behar'da

motifler indeksiyle folklor çalışmaları bibliyografyası, Sarajevo 1957); *Jezik Naših Iseljenika u Turskoj* (Türkiye'deki göçmenlerimizin dili, Sarajevo 1966); *Trava Zaboravka* (unutulma otu, Zagreb 1966); *Junačke Narodne Pjesme Bosanskohercegovačkih Muslimana* (Bosna-Hersek müslümanlarının kahramanlık şiiirleri, Sarajevo 1967); *101 Nasrudinova Šala* (101 Nasreddin Hoca fıkrası, Sarajevo 1968). *Pobožne Pjesme Bosansko-Hercegovačkih Muslimana* (Bosna-Hersek müslümanlarına ait ilâhiler; Rešad Kadić ile birlikte; Sarajevo 1969, 1980); *Izabrana Djela* (seçilmiş eserler; Ahmed Muradbegović, Jakše Kušan ve Ante Dean'dan seçmelerle beraber; Zagreb 1969); *Od Beške do Motike* (beşikten mezara kadar, Sarajevo 1970); *Narodne Pripovijesti Bosansko-Hercegovačkih Muslimana* (Bosna-Hersek müslümanlarının halk hikâyeleri, Sarajevo 1975); *Tuturoza i Šeh Meco* (Tuturoza ve Şeh Meco, Zagreb 1978); *Bibliografija Folklorne Građe u Listu Gajret* (*Gajret* dergisinde folklor arařtırmaları bibliyografyası; müsveddesi Folklor Arařtırma Enstitüsü'nde bulunan yayımlanmamış eser). *Alija Nametak'ın ayrıca Novi Behar, Glasnik VIS ve Narodna Uzdanica* dergilerinde 300'ü aşkın makalesi bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Slavko Ježić, *Hrvatska Književnost od Potetka do Danas: 1100-1941*, Zagreb 1941, tür.yer.; Miroslav Vaupotić, *Hrvatska Suvremena Književnost*, Zagreb 1966, tür.yer.; Miroslav Šćel, *Pregled Novej Hrvatske Književnosti*, Zagreb 1980, tür.yer.; Staniša Tutnjević, *Socijalna Proza u Bosni i Hercegovini Između Dva Rata*, Sarajevo 1982, tür.yer.; Zejnil Fajić, "Nametak, Alija", *Bibliografija Glasnika Vrhovnog Islamskog Starješinstva u SFRJ od 1933. do 1982 Godine*, Sarajevo 1983, s. 153-155; Rašida Kabalkić, *Stilske Karakteristike Poslijeratnih Novela Alije Nametka* (yüksek lisans tezi, 1990), Zagreb Üniversitesi, tür.yer.; Mustafa Ćeman, *Bibliografija Bořnjačke Književnosti*, Zagreb 1994, s. 533, 589; Nusret Voloder, *Čitanka III. Razred Gimnazije*, Sarajevo 1994, s. 407-413; Mahmud Trajlić, *Istaknuti Bořnjaci*, Sarajevo 1998, s. 244-255; a.mlf., "In Memoriam. Prof. Hadži Ali Ef. Nametak", *Anali GHB*, XV-XVI (1990), s. 293-299; "Naši Suradnici", *Novi Behar*, IV, Sarajevo 1930-31, s. 353-359; Muhamed Hadžijahić, "Alija Nametak: Gašević Bosanski Mevlud", a.e., IX/9-13 (1935-36), s. 164-165; Vladimir Jurčić, "Pripovijedač Alija Nametak", *Narodna Uzdanica*, XI, Sarajevo 1943, s. 83-90; Ljubomir Maraković, "Pripovijedački Rad Alije Nametka", *Napredak*, Sarajevo 1944, s. 85-89; Alija Nametak, "Tri Rukopisa Makbuli - Arifa (Potur-Şahidije)", *Anali GHB*, V-VI (1978), s. 145-164; Ivo Balentović, "Alija Nametak", *Marulić*, XXI/2, Sarajevo 1988, s. 163-165.

MUHAMMED ARUÇI

NÂMİK KEMAL

(1840-1888)

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türk edebiyatı ve siyasi hayatında büyük tesirler meydana getiren vatan ve hürriyet şairi, dava ve mücadele adamı, edip, yazar, gazeteci ve idareci.

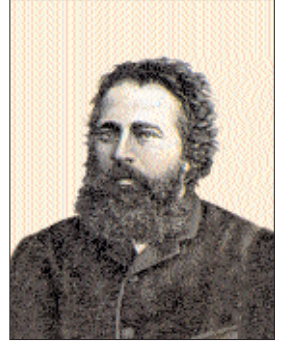
Mehmed Nâmik Kemal 26 Şevval 1256'da (21 Aralık 1840) Tekirdağ'da doğdu. Meclis-i Mâliye âzası, esham müdürü, II. Abdülhamid'in müneccimbaşısı Mustafa Âsım Bey'in oğludur. Annesi Tekirdağ mutasarrıfı Koniçeli Abdülatif Paşa'nın kızı Fatma Zehra Hanım'dır. Büyük babası III. Selim'in başmâbeyincisi Şemseddin Bey, onun babası III. Ahmed'in damadı kaptanıderyâ, şair Râtib Ahmed Paşa olup o da veziriazam şehid Topal Osman Paşa'nın oğludur. Beşinci kuşakta Osman Paşa'nın babası Konyalı Bekir Ağa'ya varan ailenin kaynaklarda Morali olarak gösterilmesi Bekir Ağa'nın sonradan Mora'ya yerleşmesinden dolayıdır. Kemal'in büyük babası Şemseddin Bey'in, babasının evlendiği hanımlardan biri olan III. Ahmed'in küçük kızı Ayeşe Sultan'dan doğmuş olması ihtimaline göre aile Osmanlı hânedanı ile de akraba olmaktadır. Zaten aile silsilesinde bir sultanın da yer aldığını söylemesi buna şüphe bırakmamaktadır (Kemal'in baba soyu hakkında daha etraflı bilgi için bk. Ali Ekrem, *Namık Kemal*, s. 2-7; Ergun, s. 5-25; Rıza Nur, s. 484-487; Nihal Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, Ankara 1966, s. 144; ayrıca krş. Alderson, *The Structure of Ottoman Dynasty*, Oxford 1956, lv. XLI; anneye tarafından dedesi Abdülatif Paşa'nın soyu ve ailesi için bk. Rıza Nur, s. 479-484; Ali Ekrem, *Namık Kemal*, s. 8-9).

Nâmik Kemal'in çocukluk hayatı babasından ziyade Abdülatif Paşa ailesi yanında geçmiştir. Başlangıçta damadı Mustafa Âsım'ı memuriyetle Tekirdağ'a tayin ettirip yanına iç güveyisi alan Abdülatif Paşa, terfi ve aziller dolayısıyla bir yerden başka bir yere giderken Nâmik Kemal'i memuriyetle sonra yeniden döndüğü İstanbul'da kalan babasının yanına bırakmayarak beraberinde götürüyordu. Tekirdağ ve Trhala'nın ardından 1846'da Afyon'a gelişlerinin ikinci yılında annesinin genç yaşta ölümüyle (31 Ağustos 1848) öksüz kalan Nâmik Kemal'in hayatının ilk on yedi senesi dedesinin tayin edildiği vazife ve memuriyetleri sebebiyle memleketin çeşitli köşelerini dolaşmakla geçti. Bundan dolayı bir mektubunda, "Ben anamdan doğdum doğal gezmeye alıştım" de-

mektedir (Kuntay, II/2, s. 675). Abdülatif Paşa'nın Afyon'dan sonra Kıbrıs, Lazistan sancağı ve Kütahya'ya tayininde oralara gidip gitmediğine dair bilgi bulunmamaktadır. Mahallî rivayetlere göre Afyon'da müftü Buharalı Hacı Vâhid Efendi'den Farsça öğrenmeye başlamış, Abdülatif Paşa'nın isteği üzerine evlerinin bitişiğindeki mevlihânenin neyzenbaşısı Coşkun Dede'den semâ çıkarmıştır (Edip Ali Bakı, *Nâmik Kemal Afyon'da*, Ankara 1949, s. 8-10). Kemal'in ileriki yıllara ait bir mektubunda altı yaşında iken ders görmeye başladığına dair ifadesi (Mustafa Reşid, *Bedâ-yiu'l-inşâ*, İstanbul 1302, s. 104) okumaya başlayışını çok erken bir yaşa çıkaran rivayeti doğrulamaktadır. Nâmik Kemal'in on dört-on beş yaşlarında kaleme aldığı en eski şiirlerinde Mevlevîlik'ten gelme ilhamların akis bulması da diğer rivayeti kuvvetlendirir. Yıllar sonra, Konya Mevlevî Dergâhı postnişini Sadreddin Çelebi'nin vefatı üzerine onun yerine getirilişi münasebetiyle Fahreddin Çelebi'ye yazdığı mektupta çocukluk zamanında kazanılmış Mevlevî âdâb ve görgüsü kendini gösterir ("Kemal Beyefendi'nin Bu Kerre Konya'da İrtihal Eden Çelebi Fahreddin Efendi'ye Vaktiyle Yazmış Oldukları Tebriknâmedir", *Hazine-i Evrak*, nr. 43, s. 673-674). Kızının ölümünden az önce Kütahya kaymakamlığına tayini çıkan Abdülatif Paşa'nın çok geçmeden azledilmesi üzerine (17 Ekim 1848) ailece her defasında olduğu gibi yine İstanbul'a döndü. Artık mektebe başlama çağı gelmiş bulunan Nâmik Kemal, ilkin Beyazıt Rüşdiyesi'ne, daha sonra Vâlîde Mektebi'ne (Dârülmaârif) verildi. Onun bu mekteplere giriş tarihi ve devam süresi hakkında söylenenler birbirini tutmaz (krş. Ebüzziyâ Tevfik, *Kemal*, s. 6; *Numûne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, s. 327; Ali Ekrem, *Nâmik Kemal*, s. 9). Sekiz ay devam ettiği kaydı ile Vâlîde Mektebi'ne girişi için verilen 12 Kasım 1848 tarihinin (İsmail Hikmet, I, 205) kabulü mümkün değildir. Çünkü Vâlîde Mektebi bu tarihten iki yıl sonra 21 Mart 1850'de (1266) açılmıştır (Mahmud Cevad, s. 327). Başında Hoca Şâkir Efendi'nin bulunduğu bu mektepte ileride Şıpka kahramanı diye meşhur olacak, ömür boyu arkadaşlık münasebetini devam ettirdiği Müşir Süleyman Paşa, Dahiliye nazırlığına yükselecek şair Fâik Memduh Paşa gibi simalar onun sınıf arkadaşlarıydı. Nâmik Kemal, Abdülhamid'e sunduğu bir teşekkür arzısında Dârülmaârif'te okuduğu sınıfın kısa bir tasvirini vermektedir (Uzunçarşılı, XI/42 [1947], s. 273-274).

Ebüzziyâ Tevfik, Nâmik Kemal'in her iki mektebe devam ettiği sırada on iki yaşında olduğunu söyler (*Numûne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, s. 327). Bu kayıt Vâlîde Mektebi'nin açılış tarihine uygun düşmektedir. Fakat buradaki tahsil hayatı, Abdülatif Paşa'nın ardarda gelen tayinlerden dolayı İstanbul'da fazla kalamayışı sebebiyle kısa sürmüştür. Hakkındaki bütün yazılarda Kemal dedesiyle birlikte İstanbul'dan doğrudan doğruya Kars'a gitmiş gösterilmektedir. Gerçekte ise Abdülatif Paşa, Afyon dönüşünden dört ay sonra Kıbrıs kaymakamlığına gönderilmiş, bir buçuk yıl sonra 1850 yılı Temmuz sonlarında bu memuriyetinden ayrılıp İstanbul'a dönmüş, bir yıl sonra da (16 Haziran 1851) merkezi Trabzon'da olan yeni kurulmuş Lazistan sancağı (Doğu Karadeniz) mutasarrıflığına mîr-i mirân rütbesiyle tayin edilmiş, 1853 Ocak ayı sonlarında bu vazifeden alınmıştır. Kemal'in dedesiyle birlikte Kıbrıs'a gidip gitmediği belli olmasa bile Karadeniz bölgesindeki bu görev yerinde bulunmuş olduğuna kuvvetli bir ihtimal nazarıyla bakılabilir. Yıllar sonra yazacağı *Âkif Bey* piyesinde yer alan azgın deniz tablosu, onun çocuk yaşta Karadeniz'le karşılaşmasının hayalinde bıraktığı hâtıranın payını düşündürecek canlılıktadır. Bu yeni bilgilerle Kemal'in Afyon ya da Kütahya'dan dönüşüyle Kars'a gidişi arasında geçen beş yılı az çok aydınlanabilmektedir.

Mart 1853'te Kars kaymakamlığına tayin edilen Abdülatif Paşa (*Ceride-i Havâdis*, nr. 614, 29 Cemâziyelevvel 1269; *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 484, 9 Cemâziyelâhir 1269) 1854 Temmuz sonlarında azledildi (*Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 507, Şevval sonu, 1270). Rivayet kabilinden bilgilere bakılırsa Nâmik Kemal'in ilk fikrî uyanışı bu devrede başlamıştır. Kars'ta iken müderris Vâizzâde Mehmed Efendi'den tasavvuf ve edebiyat öğrenmiş, Nâbi, Sünbülzâde Vehbî gibi şairlerin divanlarını okumuş (Ali Ekrem, *Nâmik Kemal*, s. 13; krş. B. Ç. Kırzioğlu, *Nâmik Kemal'i Kars'ta Okuyan Müderris Şeyh Vaizzade Hamid ve Divançesi*, Ankara 1988) ve hocasının uyandırdığı hevesle küçük şiir denemelerine girişmiş (krş. F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, I, 550; a.mlf., *1855 Kars Zaferi*, İstanbul 1955, s. 27, 84), ders ve okuma yanında Kara Velî Ağa adlı bir binicinin yardımı ile binicilik, cirit ve av gibi sporlarla meşgul olmuş, buraya gelişlerinden üç ay kadar sonra patlak veren Kırım muharebesi sırasında cephelere giden askerlerle dolup taşan bu serhad şehrinin galeyanlı havası içinde yaşamıştır. Kars'ın onun muhay-

Nâmik Kemal

yilesi üzerinde bıraktığı tesirler yıllar sonra bazı eserlerinde ortaya çıkacaktır. Meselâ *Cezmî* romanındaki cirit sahnesini oradaki hayatından almıştır. Kırım muharebesi esnasında cenaze merasimine şahit olduğu, asker kıyafetine girerek sevgilisinin peşinden orduya katılan kızın kulluktan kulağa yayılan macerası *Vatan yahud Silistre*'deki kahraman kızın bir prototipi olarak zihninde yerleşmiştir. İstanbul'a döndükten on ay sonra Abdülatif Paşa Mayıs 1855'te Sofya kaymakamlığına tayin edildi (*Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 523, 26 Şâban 1270); Nâmik Kemal'in bu on aylık süre içinde faaliyeti hakkındaki mâlûmat hususi hocalardan Arapça ve Farsça dersleri aldığına, tekrar kavuştuğu babası ile eskiden olduğu gibi Osmanlı tarihi okumaya devam ettiğine dair kendisinden naklen oğlu Ali Ekrem'in aktardığı bilgilerden ibarettir (*Nâmik Kemal*, s. 14). Onun asıl fikrî gelişmesi Sofya'da başlamış, bir buçuk yıla yakın kaldığı bu şehirde bazı şairlerle tanışmış, onların yardımıyla eski şairleri okumaya yönelmiştir.

Bu hususta Ali Ekrem'in verdiği bilgiyle (*Nâmik Kemal*, s. 15) Ebüzziyâ Tevfik'in söyledikleri (*Numûne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, s. 327) birbirine uymaz. Onun Sofya'da tuttuğu şiir defteri (İbnülemin Mahmud Kemal'in kütüphanesindeki yazma), yeni ve eski şairlerin eserleriyle temasının söylenenlerden çok daha geniş ölçüde olduğunu göstermektedir. Hususi hocalardan Farsça, Arapça, meânî, âdâb, mantık öğrenmeye çalışan Nâmik Kemal (Ali Ekrem, *Nâmik Kemal*, s. 15 vd.) kendini yetiştirmek için giriştiği bu çalışmaların yanında şiire ciddi şekilde Sofya'da başladı. Onun burada artık küçük denemeler yerine birbiri ardınca yazdığı gazeller, nazîreler, Kerbelâ mersiyeleriyle bir şair hüviyetini kazandığı görülür. Şair Binbaşı Eşref Bey (Paşa), misafir olarak Sofya'da Abdülatif Paşa'nın yanına geldiğinde onun birikmiş bir hayli şiiri olduğunu görmüş, bir mahlasnâme tanzim ederek ona "Nâmik" mahlasını vermiş, bu mahlas

zamanla göbek adı Mehmed'in yerini tutmuştur. Bu sırada Kemal'in âl-i abâ muhibbi olarak gözüktüğü ve Kerbelâ mersiyesi yazdığı görülür. Şiir defteri mahlasnâmenin bu husustaki ifadesini teyit etmekte ve onun bu dönemde Hz. Ali muhabbetinin tesiri altında bulunduğunu göstermektedir. Eşref Bey ondaki bu muhabbeti daha da kuvvetlendirmiştir. Bu defterde muhtelif şairlerin âl-i abâya dair manzumeleriyle Kerbelâ mersiyelerini toplaması, *Vâridât*'ını kopya ettiği, Sofya civarında yatan Halvetî şeyhi Bâli Efendi hakkında bir kıta tanzim etmesi gibi hususlar onun Sofya'da içinde bulunduğu tesirin derecesini ortaya koymasına bakımdan önemlidir. Aynı zamanda Mevlevî ilhamı ile birçok şiir yazması da başka bir cephesini gösterir. Nâmık Kemal'in hayatının her safhasında Mevlevîler ile teması olduğu özellikle kaydedilmelidir. Defterine aldığı şiirlerden Sofya'da tanıştığı bazı şairlerin isimleri öğrenilmektedir. Sofyalı Vâmık bunlardan biridir. Kendisine Nâmık mahlasının seçilmesinde şiirlerine nazîreler yazdığı bu şairin adının tesiri olmalıdır.

Kemal, Sofya'dan ayrılmasına yakın Abdüllatif Paşa'nın ve anneannesinin ısrarıyla Niş Kadısı Mustafa Râgıb Efendi'nin kızı Nesîme Hanım ile evlendi (krş. Ali Ekrem, *Namık Kemal*, s. 17; Kuntay, I, 80). Abdüllatif Paşa 1856 Eylülünün başında azledilir (*Ceride-i Havâdis*, nr. 802, 8 Muharrem 1273; *Takvim-i Vekâyi'*, nr. 545, 22 Muharrem 1273). İki aydan fazla süren Silişte muhasarasının haberleriyle çalkalanan Sofya'dan ayrılırken savaş daha da kızışmış olarak sürmekteydi. Nâmık Kemal İstanbul'a dönerken Edirne Valisi İsmâil Paşa'ya sunduğu bir kasidede Sofya'da çok sıkıcı bir hayat geçirdiğini belirtiyor. "Dâsitân-ı Sofya" adlı uzun bir manzumeyle müftüsünden başlayarak Sofya'nın tanınmış simalarını ve devlet memurlarını hicveden Nâmık Kemal, Sofya'dan ayrılırken dedesinin yerine tayin edilen Edhem Paşa'yı da bir kıta ile hicvetmiştir. Nâmık Kemal, Edirne'de bu kasideden başka Edirneli bir güzel hakkında bir manzume yazdığı gibi kendisini hicveden Edirne şairlerinden birine de bir hicviye ile aynı yolda mukabelede bulunmuştur. Bütün bunlar onun Sofya dönüşünde Edirne'de bir müddet kalmış olduğunu ortaya koymaktadır.

Nâmık Kemal, büyük annesi Mahdûme Hanım'ı ve büyük babası Abdüllatif Paşa'yı birer yıl ara ile (1858 ve 1859) kaybettikten sonra eşi Nesîme Hanım ile birlikte babasının evlendiği, devrine nisbetle fev-

kalâde kültürlü, kendisini de çok seven Dürriye Hanım'ın Hobyar'daki evine yerleşti. Nâmık Kemâl'in ilk memuriyet hayatı da İstanbul'a bu dönüşünden az sonra başladı. Bu bilinmeyen nokta, esas kısmını Sofya'da yazdığı şiirlerin oluşturduğu şiir defterindeki Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya yazılmış bir kasideden öğrenilmektedir. Bu kasidede "bî-cürm ü bî-günâh" vazifesinden azledildiğini ve İstanbul sokaklarında eli boş dolaştığını belirterek sadrazamdan inâyet dilediği görülmektedir. Reşid Paşa 7 Ocak 1858'de öldüğüne göre sözü geçen azlin bu tarihten önce olduğu anlaşılır. Söz konusu husus Reşid Paşa'nın çok kısa süren son sadâretinde değil, 3 Rebülevvel – 10 Zilhicce 1273 tarihleri (1 Kasım 1856 – 1 Ağustos 1857) arasındaki beşinci sadâreti esnasında vuku bulmuş olmalıdır. Ebüzziyâ Tefvik, Nâmık Kemal'in on yedi yaşından itibaren Tercüme Odası'na devam ettiğini belirtir (*Kemal*, s. 7). İsmail Hikmet Ertaylan ise kaynak göstermeden onun Tercüme Odası'na giriş tarihini 8 Kasım 1857 şeklinde kaydetmiş ve bizzat kendi kaleminden 1857 yılında mülâzemetle bu kaleme girdiğine dair bir ifadesini nakletmiştir (*Türk Edebiyatı Tarihi*, I, 209). Kasidede bahsettiği azil hadisesinin daha önce girdiği bir başka görevle ilgili olması düşünülebilir. İbnülemin Mahmud Kemal'in naklettiği bir rivayete göre Leskofçalı Galib 1859 yılı yazında emtia gümrüğü başkâtipliğine getirildiğinde Nâmık Kemal'i de yanına muavin olarak almıştır (Leskofçalı Galib, *Divan*, İstanbul 1335, İbnülemin Mahmud Kemal'in mukaddimesi, s. 22 vd.; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 441). Mehmed Süreyyâ tarih belirtmeden Nâmık Kemal'in bir ara gümrük kâtipliğinde bulunduğunu söyler (*Sicill-i Osmânî*, IV, 82). İbnülemin'in Leskofçalı'dan bahsederken kaydettiği bu rivayete dayanarak başta Mithat Cemal Kuntay ve ondan faydalanan diğer araştırmacılar, Nâmık Kemal'i Tercüme Odası'ndan önce gümrükte vazifeye başlamış gösterirlerse de bu doğru değildir. Yukarıdaki kayıtlar bir yana bizzat kendisi bir yazısında Tercüme Odası'nda sekiz on yıl bulunduğunu belirtir (*Hürriyet*, Londra, nr. 19, 17 Receb 1285, s. 5). Bu görevde 27 Mart 1867 tarihine kadar kaldığı göz önünde tutulursa onun Tercüme Odası'na gümrükten sonra girmiş olduğunu kabul etmeye imkân yoktur. Emtia Gümrük Nazırı Kânî Paşa'nın Bâbüâlî'den kâtip istemesiyle oraya giden Leskofçalı Galib'in diğer kalemlerdeki bazı gençlerle birlikte Nâmık Kemal'i de götürdüğü, Nâmık Kemal'in onunla birlikte iki yıl

çalıştıktan sonra Leskofçalı'nın Ağustos 1861'de Trablusgarp'a tayini üzerine Tercüme Odası'na döndüğünü söylemek en doğru izah olacaktır. Leskofçalı Galib'in İstanbul'dan ayrılması üzerinden bir iki ay geçmeden 1278 Rebüülâhîr başlarında (6-15 Teşrînievvel 1861) çıkan Eşref Paşa divanına Nâmık Kemal'in yazdığı takrizde de onun Tercüme Odası hulefâsı mütehayyızânından olduğu kaydedilir (Eşref Paşa, *Divan*, İstanbul 1278, s. 200).

Oğlu Ali Ekrem, babasının Sofya'dan döndükten sonra zamanın büyük ulemâsından tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, Arap ve Acem edebiyatı dersleri aldığını söyler. Adı geçen şiir defterindeki Fehîm-i Kadîm, Sâbit, Nef'î, Bâkî, Şeyh Galib, Keçecizâde İzzet Molla, Râgıb, Nedîm, Fuzûlî, Sermed, Kethüdâzâde Ârif divanlarına ait bir fiyat cetveli okumak istediği bu şairleri haber verir. Bir manzumesinde görüldüğü üzere daha Sofya'da iken kendisini artık bir şair saymaya başlamış olan Nâmık Kemal'in İstanbul'da edebiyat çevresi olarak ilk defa Tercüme Odası'ndaki kalem arkadaşları ve onların muhitiyle temas ettiği söylenebilir. Tercüme Odası'na girdiği vakit Sâdullah Paşa, Âyetullah, Kânî Paşazâde Rifat, Recâizâde Celâl beyler de oraya devam ediyordu. Fâik Memduh, Hâlet gibi simalarla sonradan *Mir'ât* mecmuasını çıkaran Refik Bey, Hariciye Nezâreti'nin diğer kalemlerinde çalışıyordu. O tarihlerde Batı tarzı şiir yolu henüz açılmamış olduğundan bu gençlerin hepsi eski tarzda şiir yazıyordu. Fâik Memduh Bey'in o sırada hepsinden mümtaz bir şair sayıldığını belirten Nâmık Kemal'in İstanbul edebiyat muhitiyle teması gittikçe genişledi. Daha yaşlı nesillerden Manastırlı Sâlih Nâilî ve Manastırlı Fâik'ten sonra 1860'ta Ziyâ Paşa ile tanıştı (*Namık Kemal'in Talim-i Edebiyat Üzerine Risâlesi*, s. 36). Bu arada Leskofçalı Galib ve Hersekli Ârif Hikmet ile de yakın temas kuran Nâmık Kemal, 1861'de eski ve yeni nesilden şairlerin bir araya gelerek oluşturduğu Encümen-i Şuarâ'ya dahil oldu. Kâdirî şeyhi Osman Şems Efendi, Lebîb Efendi, Ziyâ (Paşa), Leskofçalı Galib, Koniçeli Mûsâ Kâzım (Paşa), Hakkı Bey, Manastırlı Nâilî, Manastırlı Fâik, Hersekli Ârif Hikmet, İbrâhim Hâlet Bey, Fâik Memduh ve Recâizâde Celâl encümenine devam eden başlıca şairlerdi. Haftada bir Hersekli Ârif Hikmet'in evinde buluşarak aradan geçen bir hafta zarfında hazırlamış oldukları şiirleri birbirlerine okuyor, bunlar üzerinde konuşuyor, fikir yürütüyorlardı. Encümeninde bu şiirlerin okunması işi üstün inşad kabiliyetinden dolayı Nâmık Kemal'e verilmişti (Hersekli Ârif

Hikmet, *Divan*, İstanbul 1334; İbnülemin Mahmud Kemal'in mukaddimesi, s. 19-20). O bu faaliyetten aldığı hızla Kâzım Paşa, Ârif Hikmet, Hâlet ve Fâik Memduh beylerle müşterek gazeller yazıyor, Osman Şems Efendi, Leskofçalı Galib ve Ârif Hikmet gibi üstatlara nazîreler söylüyordu. Topluluk bir yıl faaliyet gösterdikten sonra 1862 yazı sonuna doğru Leskofçalı Galib'in memuriyetle Trablusgarp'a gitmesi üzerine eski havasını kaybetmeye yüz tutarak zamanla dağıldı. Bu yıllarda Nâmık Kemal'in sanatı ve şahsiyeti üzerinde Leskofçalı Galib'in büyük tesiri olmuştur. Şairliğinden başka devlet ve hükümet işlerinde de görüş sahibi olan Leskofçalı'dan ona şiir ve tasavvuf terbiyesi yanında bazı içtimâî fikir ve davranışların da geçtiği anlaşılmalıdır (Kaplan, *Nâmık Kemal*, s. 36 vd.).

Nâmık Kemal İstanbul'a gelişinin beşinci yılında Şinâsi ile tanıştı. Bu sırada Şinâsi *Tasvîr-i Efkâr*'ı çıkarmaya başlamıştı (27 Haziran 1862). Bir gün eline verilen, küçük bir risâle halinde basılmış "Münâcât" onu o zamana kadar yalnızca nesrini tanıdığı ve beğenmediği Şinâsi'ye sevketti ve bu manzumenin verdiği heyecanla hemen onun gazetesinde vazife aldı. Nâmık Kemal'in, *Talim-i Edebiyat Üzerine Risâle*'sinde (haz. Necmettin Halil Onan, Ankara 1950, s. 36-37) bu hadisenin tarihini 1278 Ramazan olarak vermesi yanlıştır; çünkü *Tasvîr-i Efkâr* 1278 senesinin son günü çıkmaya başlamıştır. Şinâsi'yi ziyaret ettiği gün tercüme edip gazeteye verdiğini söylediği "Zenci" fıkrasından *Tasvîr-i Efkâr*'a girdiği tarih tesbit edilmektedir. Bu fıkra gazetenin 35. nüshasında (3 Cemâziyelevvel 1279 / 27 Ekim 1862) neşredildiğine göre gazeteye giriş *Tasvîr-i Efkâr*'ın yayımlanmaya başlamasından dört ay sonradır. Nâmık Kemal'in burada başlangıçta fıkra türü yazılar yazdığı ve havadis tercümeleri yaptığı söylenebilir. Şinâsi ile tanışması Nâmık Kemal'in hayatına yepyeni bir istikamet vermiş, gazete, o zamana kadar yalnız nazım sahası ile Tercüme Odası'nın resmî kitâbet tarzına yakın bir yolda çalışmış olan kalemini Şinâsi'nin tesiriyle yeni bir nesir tarzına yöneltmiştir. Şinâsi ile tanışmasından üç ay önce eski nesrin bütün sanat oyunları ile *Bârîka-i Zafer*'i yazmıştı. Kendisinin de belirttiği gibi Şinâsi onun düşüncesini siyasî ve içtimâî meselelere yöneltmiş, şirinin muhteva ve mevzuunu değiştirmiş (*Nâmık Kemal'in Talim-i Edebiyat Üzerine Risâlesi*, s. 37 vd.), artık eski şiirin ve tasavvufî remizlerin mücerret dünyasında yaşayan bir insan olmaktan çıkarak cemi-

yet davalarının adamı olmuştur. *Tasvîr-i Efkâr*'a girişinden beş ay sonra Montesquieu'den tercüme yapması ve bunun başına koyduğu mütalaa onun bu ilk beş ay zarfında almış olduğu mesafeyi gösterir ("Romalılar'ın Esbâb-ı İkbâl ve Zevâli Hakkında Mülâhazat", *Mir'ât*, nr. 2, 3 Şevval 1279 / 22 Mart 1863). İlk hareket noktasını teşkil eden Montesquieu, her zaman için Nâmık Kemal'in fikirlerini en çok benimseydiği Batılı müellif olmuştur. Burada, Garp fikirleriyle temasa en uygun çevre olan Tercüme Odası'nın onu Şinâsi'nin tesirlerine hazır bir hale getirmiş olacağını da gözden kaçırmamak gerekir. Nâmık Kemal'in Şinâsi ile temasından önce Batı'dan ne gibi eserler okuduğu hakkında bilgi yoktur. Kendisine ders verdiği için "Kemal hocası" lakabıyla anılan Tercüme Odası'nın kademli kâtiplerinden Mehmed Mansur Efendi'den Fransızca öğrendiği kaydedilmektedir (Ebüzziyâ Tefvik, "Yeni Osmanlılar", *Tasvîr-i Efkâr*, 1900, nr. 35; ayrıca bk. Mehmed Galib, *Sâdullah Paşa*, İstanbul 1327, s. 27). Bir rivayete göre Fransızca öğrenmeye daha Sofya'da iken başlamıştır (*Zavallı Çocuk*, İstanbul 1947, M. N. Özön'ün mukaddimesi, s. 7). 1864 yılı Eylülünde sefâret kâtipliğine tayin edilerek Petersburg'a giden Kânî Paşazâde Rifat'a yazdığı bir mektup Leskofçalı'nın bir gazeline geçen "devlet, millet, umumi istirahat" gibi kavramların onda artık şiddetli bir hassasiyet haline geldiğini göstermektedir (krş. Süleyman Nazif, *Nâmık Kemal*, s. 11-12; Mustafa Reşid, *Âsâr-ı Meşâhir*, İstanbul 1304, s. 107). Nâmık Kemal, Şinâsi'nin siyasî bir sebepten dolayı 1865 baharı sonunda Paris'e kaçmasının ardından *Tasvîr-i Efkâr*'ı kendi başına çıkarmaya başladı. Ebüzziyâ Tefvik, Şinâsi'nin bu dönemde Nâmık Kemal'le *Courrier d'Orient* gazetesinin sahibi Giampetri vasıtasıyla mektuplaştığını söyler. *Ceride-i Havâdis* ile giriştiği meşhur "mebhûsetün anhá" münakaşası istisna edilirse Şinâsi'nin son zamanlarında *Tasvîr-i Efkâr*'da makaleleri görülmez olur. Şinâsi'nin ayrılmasından sonra gazete, bir süre daha hemen hemen sadece havadis, resmî tevcihat ve ilân gazetesi havasında çıkmaya devam eder. Şinâsi ayrılıncaya kadar Nâmık Kemal'in gazetede faaliyetinin tercüme ve küçük fıkra gibi yazılarla sınırlı olduğu söylenir (Ahmed Râsim, *Şinâsi*, İstanbul 1927, s. 81). Nâmık Kemal'in asıl hüviyetini veren yazılar, sanıldığı gibi Şinâsi'nin ayrılışının hemen ardından değil daha sonraları görülmeye başlamıştır. Kendi başına kaldığı gazetede *Ceride-i Havâdis* ile münakaşa ettiği ve zaman zaman üzerine döndüğü kolera meselesin-

den başlayarak kalemi yeni yeni mevzu ve meselelere açılmış; şehir işleri, maarif, bazı sosyal müesseselerin durumu, malîyenin islahı gibi hususlar yazılarının temel konuları olmuştur. 1865 yılındaki kolera salgını sırasında Leskofçalı Galib'e yazdığı mektupların birinden (Kuntay, I, 38-41) bu dönemde onun Voltaire'in *Dictionnaire philosophique*'i ile meşgul olduğu anlaşılmakta, maarif meseleleri üzerinde hususi görüş ve program sahibi bir dava adamı seviyesinde fikirler ileri sürdüğü görülmektedir. 1864'te kurulan Cem'iyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye'de fahrî dersler vermek suretiyle aktif bir eğitim faaliyeti gerçekleştirmekten de geri kalmamıştır (Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilâtı ve İcrâatı*, İstanbul 1338, s. 97; *Türkiye Maarif Tarihi*, II, 488). Ebüzziyâ Tefvik, Nâmık Kemal'in, arkadaşları Refik Bey'in idare ettiği *Tercümân-ı Ahvâl*'e onun kolera'dan ölmesi üzerine yazı yardımıyla bulunduğunu söyler (*Salnâme-i Hadika*, İstanbul 1290, s. 71). Nâmık Kemal *Tasvîr-i Efkâr*'daki yazılarında devamlı olarak maarif meseleleri üzerinde durmuş, kadınların okutulması meselesini ilk defa o ortaya atmıştır. İstanbul'un yangınlardan kurtarılması konusunda yazdığı makale (nr. 374) takdir uyandırarak Sadrazam Âli Paşa tarafından rütbesi müteâzize yükseltilecek suretiyle taltif edilmiştir. Edebiyat ve dilimizin haline, Tıp Fakültesi'nde tedrisatın Fransızca olmasına, Tepebaşı kahvehanelerinde Rumca şarkılar söylenmesine dair yazdığı tenkidî yazılar onun daha o zamandan itibaren millî konular üzerindeki hassasiyetini göstermektedir. 1866 yılı yazında neşrettiği, Türk dili ve edebiyatının meselelerini toplu bir şekilde ilk defa ele alan makalesinde devrini aşan görüşler ortaya koymuştur ("Lisân-ı Osmânî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmilidir", *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 416-417, 16 ve 19 Rebûlâhîr 1283). Günlük şehir hayatı etrafında ilk denilebilecek mahallî röportaj örneğini edebiyatımıza kazandıran "Ramazan Mektubu" (nr. 452-455) ve *Bârîka-i Zafer*'den (1862) sonra tarih sahasındaki yazılarının asıl başlangıcını teşkil eden "Devr-i İstîlâ" tefrikası (nr. 443-451) bu dönemin diğer dikkate değer yazılarındanır.

Nâmık Kemal'in *Tasvîr-i Efkâr*'da siyasî temayüllerini hissettiren ilk yazısı Belçika Kralı Léopold'ün ölümüne dair haber şeklinde kaleme aldığı fıkradır (nr. 355). Onda hürriyet, hükümet ve millet arasında olan karşılıklı ilişki ve hükümdarın halka kendini nasıl sevdirdiği gibi meseleler önce bu yazı ile başlar. "Avrupa" başlığı al-

tında yazdığı dış politika icmalleriyle kalemi gittikçe gelişen genç muharririn asil siyasî tavrı Memleketeyn meselesi üzerinde kaleme aldığı makalelerde kendini göstermiş (nr. 375, 376), bu yazılardan sonra gazete gittikçe siyasî bir hüviyet kazanmıştır. Tepebaşı gazinolarında söylenen Türk aleyhtarı Rumca şarkılara dair kaleme aldığı şiddetli yazılar hükümetle arasında ilk gerginliğe yol açmış (nr. 419, 425), bu yazılara karşı hükümet tarafından gönderilen tembihnâmeyle teessüflerini ifade suretiyle verdiği cevaplarla baskılar karşısında yılmayan cesur karakterini ortaya koymuştur (nr. 427). Nâmık Kemal bu yazıları yazdığı sıralarda ülkede meşrutiyet idaresini kurmak amacıyla 1865 Haziranında doğarak daha sonra Yeni Osmanlılar ismini alan İttifâk-ı Hamiyyet adlı gizli cemiyete katılmış bulunuyordu (bu cemiyete girişi hakkındaki farklı rivayetler için bk. Kaplan, *Nâmık Kemal*, s. 54 vd.). Burada Veliâht Murad Efendi ile yakınlık kurmuş, bu arada Şehzade Abdülhamid Efendi ile de tanışmıştı. O vakitler Tasvîr Matbaası çoğu bu cemiyete mensup yeni fikirli gençlerin buluşma yeri idi (Ebüzziyâ Tefvik, “Yeni Osmanlılar”, *Tasvîr-i Ef-kâr*, 1909, nr. 10; Sâmipaşazâde Hasan, “Âyetullah Bey ve Yeni Osmanlılar”, *Hâdisât-ı Hukûkiyye ve Târihiyye Mecmuası*, II/2 [1341], s. 3). Onun artık makalelerine ve siyasî icmallere sokuşturduğu birkaç satırlık ifadelerle siyasî rejim, idare tarzı, millet meclisi gibi meseleleri ima ettiği görülmektedir. 1866 Eylülünde patlak veren Girit isyanına dair 423. sayıdan itibaren başlayarak devam eden yazıları geniş akisler uyandırıyor. 461. sayıda Sultan Abdülaziz’e hitaben Paris’te açık bir mektup neşrederek devlet idaresinin ıslahına dair tavsiyelerde bulunan ve geleceğe dönük siyasî bir program mahiyetindeki görüşlerini bildiren Mustafa Fâzıl Paşa’nın *le Nord* gazetesine gönderdiği mektubun tercümesini *Muhbir* gazetesinden iktibas etmiş, buna ilâve ettiği mütalaada vatani terakkîye götüreceği yeni bir neslin varlığını “Jeunes turcs” ismi karşılığında “Türkistan’ın erbâb-ı şebâbi” tabiriyle haber vermişti (18 Şevval 1283 / 23 Şubat 1867). Bu sıralarda Beyoğlu gazetelerinden *Gazette du Levant*’ın 19 Şubat 1867 tarihli nüshasında, Mustafa Fâzıl Paşa’nın Abdülaziz’e mektubu münasebetiyle Türkistan’ın erbâb-ı şebâbindan teşkilatlanmış bir cemiyet olarak bahseden ve Mustafa Fâzıl’ı aşığılayıcı bir ifade kullanan yazısına karşı aynı gazetede basılmak üzere bir cevap gönderir (Kuntay, I, 183-197, 290-291). Türkistan’ın erbâb-ı şebâbının teşki-

lâatlanmış bir cemiyet ve reisinin de Mustafa Fâzıl Paşa olduğu iddiasını reddeden bu yazı, aynı zamanda Nâmık Kemal’in adına konuştuğu topluluğun bir nevi programını açıklar mahiyettedir. Yabancı matbuatta “Jeunes turcs” şeklinde yer alan bu tabirin arkasında bir cemiyetin varlığı kendini hissettiriyordu. *Tasvîr-i Ef-kâr* ve Ali Suâvi ile Ziyâ Paşa’nın yazdıkları *Muhbir* gazetesi siyasî hadiseler karşısında ortak bir tutum göstermekteydi. *Muhbir*, yazıları arasına hürriyet ve idare tarzına ait meselelerle ilgili sözler, ima ve dokundurmalar sıkıştırmakta *Tasvîr-i Ef-kâr*’dan daha ilerideydi. Yukarıdaki yazının çıkışından sonraki günlerde *Muhbir*’in, Mısır Valisi Hidiv İsmâil Paşa’nın devletten yeni özel bir unvanla bazı imtiyazlar isteyeceğine dair bir haber neşretmesi ve *Tasvîr-i Ef-kâr*’ın haberi aynen sayfalarına geçirmesi Bâbîâlî’yi büyük bir kızgınlığa sevketti. Bu yayını üzerine *Muhbir* bir ay kapatıldı. Bu arada Sadrazam Âli Paşa, Nâmık Kemal’den *Tasvîr-i Ef-kâr*’dan ayrılmasını istedi (“Yeni Osmanlılar”, *Tasvîr-i Ef-kâr*, 1909, nr. 9). Tam bu sırada *Tasvîr-i Ef-kâr*’da, *Muhbir* sahibinin gazetesinin kapatılmasına itiraz eden yazısı ile birlikte aynı nüshada Nâmık Kemal’in Girit hadiseleri dolayısıyla kaleme aldığı “Şark Me-selesi” adlı makalesi çıktı (nr. 465, 4 Zilkade 1283 / 10 Mart 1867). Gütmekte olduğu siyasete dokunduğu için hükümeti hidde-te düşünen bu neşriyat üzerine makalenin yayımından dört gün sonra matbuatı çok sıkı kayıtlar altına alan “Kararnâme-i Âli” ismiyle meşhur tebliğ neşredildi (15 Mart 1867). Ali Suâvi tevkif edilerek Kastamonu’ya sürüldü. *Tasvîr-i Ef-kâr*’ın 465. nüshasından itibaren Nâmık Kemal muharrirlikten menolundu. Yeni Osmanlılar, aynı ayın ilk günlerinde Mustafa Fâzıl Paşa’nın Abdülaziz’e hitaben neşrettiği Fransızca mektubu Türkçe’ye çevirerek taşbasma risâle şeklinde ve binlerce nüsha olarak İstanbul’da dağıtıldılar (“Yeni Osmanlılar”, *Tasvîr-i Ef-kâr*, 1909, nr. 9). Nâmık Kemal, İstanbul’dan uzaklaştırılmak istendiğinden iki hafta sonra rütbesi rütbe-i sâniye sınıfını evvel mütemâyize yükseltilecek Erzurum’a vali muavini tayin edildi (*Tasvîr-i Ef-kâr*, nr. 469, 18 Zilkade 1283 / 25 Mart 1867). Ebüzziyâ, Nâmık Kemal’in bu tayinle birlikte muharrirlikten de menolunduğunu bildirir. Ziyâ Paşa da aynı sebeplerle Kıbrıs mutasarrıflığına gönderildi (8 Mayıs 1867). Ancak Nâmık Kemal türlü bahanelerle Erzurum’a hareketini geciktirdi. Tayininden on dokuz gün sonra Ziyâ Paşa ile birlikte *Courier d’Orient* gazetesine çağırıldı; Yeni Osmanlılar adına

neşriyatta bulunmak üzere Paris’e davet eden Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa’nın mektubu kendilerine bildirildi (Ebüzziyâ Tefvik, “Yeni Osmanlılar”, *Tasvîr-i Ef-kâr*, 1909, nr. 12). Ziyâ Paşa ile Nâmık Kemal bu teklifi kabul ederek gazetenin patronu ve başmuharriri Giampetri’nin aracılığıyla Avrupa’ya kaçtılar (17 Mayıs 1867). Aynı şekilde Kastamonu’dan kaçması sağlanıp kendilerine Mesina’da katılan Ali Suâvi ile birlikte 30 Mayıs 1867’de Paris’e ulaştılar. Orada önce Mustafa Fâzıl Paşa’yı ziyaret ettiler ve onun tavsiyesi üzerine aynı gün Şinâsi’nin yanına gittiler. Şinâsi’nin Yeni Osmanlılar’a karşı gösterdiği çekingen ve mesafeli tavır yüzünden Paris’te Nâmık Kemal ile üstadı arasında eski münasebet devam etmedi. Gelişlerinden bir ay sonra Abdülaziz’in Fransa’yı ziyareti dolayısıyla Yeni Osmanlılar’ın Paris’te bulunmasını uygun görmeyen Fransız hükümetinin isteğiyle aralarından bir kısmı haziranın son haftasına kalmadan Paris’i terkederken Nâmık Kemal ve Ziyâ Paşa Londra’ya gitmeyi tercih ettiler.

Abdülaziz Londra’ya geçişinden sonra Paris’e döndüklerinde kendilerini türlü vad ve taahhüdlerle Avrupa’ya çağırılmış olan Mustafa Fâzıl Paşa’yı af ve teveccühünü kazandığı sultanın beraberinde İstanbul’a dönüş hazırlığı içinde görmeleri başta Nâmık Kemal olmak üzere hepsini hayal kırıklığına uğrattı. Mustafa Fâzıl Paşa’ya bası uygulamaya karar verildi. Esasında Yeni Osmanlılar ile bağlantısını doğrudan doğruya kesmeyip onları arkasında Bâbîâlî’ye karşı bir tehdit cephesi olmak üzere bırakmak düşüncesinde olan Mustafa Fâzıl Paşa kararlaştırılan bir tertip ile hükümdarın maiyetinden yarı yolda ayrılarak Paris’e geri döndü ve doğan güvensizlik ortamını gidermek üzere bütün Yeni Osmanlılar’ı 10 Ağustos’ta Paris’te toplantıya çağırdı. Toplantıda onun İstanbul’a dönüşünden sonra cemiyetin takip edeceği hareket tarzı bir programa bağlandı, ayrıca cemiyet mensuplarına kendisi tarafından ayrı ayrı maaş tahsisi ve cemiyet namına sırayla yayımlanacak iki gazete için de tahsisat tayini yapıldı. Güven ve anlaşma ortamının yeniden tesisini takiben cemiyet mensupları, daha ileri çapta kararların müzakeresi için paşa tarafından Baden-Baden’de 30 Ağustos’ta Leh ihtilâl fırkası mensupları ile birlikte toplantıya davet edildi. Nâmık Kemal burada ihtilâl komitelerinin temsilcileri Kont Plater, General Langiewicz ve sosyalist Simon Deutsch gibi tanınmış simalar ile bir araya geldi. Cemiyetin bundan böyle tutacağı yol ve faaliyetlerin hangi esaslara göre yürü-

tüleceğiyle ilgili olarak bu komitelerin önde gelen temsilcileriyle müzakerelerde bulunuldu ve cemiyetin tüzüğü tesbit edildi (Baden-Baden toplantısı hakkında geniş bilgi için bk. Adam Lewak, *Dzieje Emigracji Polskkiej w Turcji*, Warszawa 1935, s. 213-215; R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton 1963, s. 213-216). Yapılan iş bölümünde Ziyâ Paşa ve Nâmîk Kemal'e mühim vazifeler ve yürütme kurulu üyeliği verildi. Nâmîk Kemal'in, mektuplarında Londra ve Paris'te günlerinin hep iş peşinde koşuşturmakla geçtiğinden söz etmesi bu görevlerle ilgilidir. Nâmîk Kemal, Baden-Baden toplantısından ümitleri çok daha kuvvetlenmiş olarak Paris'e döndü. Mustafa Fâzıl Paşa'nın İstanbul'da meşrutiyet sadrazamı sıfatıyla iktidar mevkiine geçeceği, kendilerinin de iktidar ekibi olarak pek yakında yurda dönüp iş başına geleceklerine inanmaya başladı. Bu iyimser tavrı özellikle babasına yazdığı mektuplarında ifadesini bulmaktadır.

Paris kararları gereğince Ali Suâvi Londra'ya giderek Yeni Osmanlılar Cemiyeti adına *Muhbir* gazetesini çıkarmaya başlamıştı (31 Ağustos 1867). Ancak *Muhbir*'in daha ilk sayısından itibaren cemiyetin prensiplerine aykırı düşen tutumu hoşnutsuzluğa yol açtı. Nâmîk Kemal ardarda Londra'ya gidip arayı düzeltmek için çok gayret sarfettiye de bir sonuç alınmadı. Mesele, ihtarlara rağmen yolundan şaşmayan Ali Suâvi'nin protesto edilerek gazeteden Yeni Osmanlılar Cemiyeti ambleminin kaldırılmasını isteme noktasına vardı. Ali Suâvi'nin yoluna kendi bildiği gibi devam etmesi üzerine cemiyet adına çıkarılması daha önce kararlaştırılmış bulunan ikinci gazetenin yayın sahasına konması artık zaruret haline gelmişken Sadrazam Âlî Paşa ve Bâbiâli ile münasebetlerini düzelterek kendisine ikbal yolunun yeniden açılmasını beklemekte olan Mustafa Fâzıl Paşa bu hususta isteksiz davranmış ve tereddütlerinden kolay kolay vazgeçmemişti. Gazetenin nerede çıkarılacağı, nasıl yönetileceği, kimin idaresi altında olacağı cemiyet üyeleri arasında problem doğurmuş, sürüp giden anlaşmazlık ve çekişmeler yüzünden yayımına bir türlü geçilememiş, Mustafa Fâzıl'dan nihayet çıkarılmasına izin alınabilmişti. *Hürriyet* adı verilen gazetenin ilk sayısı 29 Haziran 1868'de Londra'da yayımlandı. İlk iki sayısı tatmin edici bulunmayınca idaresi üçüncü sayıdan itibaren Nâmîk Kemal'e verildi. Avrupa'ya gelişinden beri yazı ve yayın faaliyetinde bulunmasına izin verilmeyen Nâmîk Kemal'in

iş başına geçmesiyle *Hürriyet* büyük bir atılım yaparak Bâbiâli'yi rahatsız eden kuvvetli bir muhalefet cephesi oluşturdu. *Hürriyet*'te şiddetli bir siyasî mücadeleye girişen Nâmîk Kemal'in en çok üzerinde durduğu meseleler ülkede meşrutiyet idaresinin kurulması, idarî ve içtimai müesseselerdeki bozukluklarla bunların ıslahı çareleriydi. Bütün bu meselelerde onun çıkış ve varış noktası ferdin ve halkın siyasî hürriyetini elde etmesi, iktidara karşı vatandaşlık haklarının korunması, idarî keyfiliklerin önlenmesi, idarenin parlamento tarafından denetlenmesi hususlarıydı. Bu yolda kaleme aldığı yazılar içinde "Ve şâvirhüm fi'l-emr" ile "Usûl-i Meşveret Hakkında Mektuplar" adlı yazı dizisinde kendisinin ve Yeni Osmanlılar'ın uğrunda mücadele verdikleri davanın esaslarını, temel noktalarını görmek mümkündür. Gazetenin esas yazıları Nâmîk Kemal ve Ziyâ Paşa'nın kaleminden çıkıyordu. Yazıların büyük bir kısmı ayrıca Nâmîk Kemal'in tashihinden geçiyordu. Her ikisi de yazılarının çoğu imzasız olduklarından bunlardan hangisinin Kemal yahut Ziyâ Paşa'ya ait olduğu günümüze kadar ihtilâflı bir mesele teşkil etmiştir.

Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'daki hayatları âhenk içinde gitmemiş, münasebetleri gerek kendi içlerinde, gerekse Mustafa Fâzıl'ın tavrı sebebiyle ilk zamanlardaki dayanışmayı yavaş yavaş kaybetmişti. İstanbul'da yeni ikbal mevkileri beklentisi içinde olan Mustafa Fâzıl artık onlardan ayrı görünmeye, Bâbiâli ile iyiden iyiye düzeltme yoluna girmiş münasebetlerine gölge düşürecek yayımlar yapılmasını istemez bir tutum takınmaya ihtiyaç hissediyordu. Mustafa Fâzıl'dan cemiyet mensuplarına yollarını ayırıp tahsisatlarını kesmek, gazetenin yayımını durdurmak gibi tehditlerin gelmeye başlaması üzerine asıl muhatap mevkiinde bulunan Nâmîk Kemal, kendisine karşı sadık duruşunu muhafaza etmekle beraber onun, kendisi tarafından çağırıldıkları gurbet hayatını ve oradaki faaliyetlerini sürdürebilmeleri yolunda omuzladığı birtakım yazılı taahhütleri, verdiği imzalı senetleri ortaya süreceği ve gerekirse hukukî yollara başvurup haklarını koruyacakları şeklindeki mukabil tehditlerini dolaylı olarak paşanın çevresine ulaştırmaktan da geri kalmaz. Ziyâ Paşa hidiv yanlısı tutumunu sürdürürken buna paralel olarak Mustafa Fâzıl daha da kesin tonda, "Ya susarlar, ya tahsisleri kesilir" yollu tehditleri onlara intikal ettiriyordu. İş, Mustafa Fâzıl'ın Nâmîk Kemal'den *Hürriyet*'i tatil edip gazeteyi terketmesini istemeye kadar vardı. Bu taleplerden

bunalsa da Mustafa Fâzıl'a sadık tutumunu bırakmayan Nâmîk Kemal nihayet 63. nüshasında *Hürriyet*'ten kesin olarak ayrıldı (6 Eylül 1869). Hakkında İngiltere hükümetinin başlattığı adli takip yüzünden Londra'dan kaçarak Cenevre'ye yerleşen Ziyâ Paşa ise *Hürriyet*'i orada yayımlamaya devam etti. Londra'dan ayrılmayan Kemal de, kendini daha önceden giriştiği, Hâfız Osman hattı Kur'an-ı Kerim'in basık işini tamamlamaya iyiden iyiye verir.

Avrupa'da hayatlarını sürdürmekte olan Yeni Osmanlılar'ın çoğu, uğrunda gurubete düştükleri gayenin mevcut şartlarda gerçekleşmesinin mümkün olmayacağını anlayarak ülkeye dönüş çarelerini aramaya başlamışlardı. Etrafindakiler gittikçe azalırken Nâmîk Kemal'in de yurda dönmeye zemin hazırlayıcı bazı teşebbüslere girişilmiş bulunuluyordu. Sadrazam Âlî Paşa nezdinde Mustafa Fâzıl çevresince bu hususta yürütülen teşebbüsler ilerlerken Nâmîk Kemal, resmî mercilerin telkin ve tavsiyesiyle kendisinin ve arkadaşlarının *Hürriyet* ile hiçbir ilişkileri bulunmadığına dair bir mektup yazarak gazetede yayımlanmak üzere Ziyâ Paşa'ya gönderdi. Ancak Ziyâ Paşa 7 Ocak 1870 tarihli bu mektubu gazeteye koymadı. Bunun üzerine mektubun hükümet aracılığıyla bir İstanbul gazetesinde neşri sağlandı (*Terakki*, nr. 308, 8 Zilhicce 1286 / 10 Mart 1870).

Altı ay kadar sonra Zaptiye Nâzırı Hüsnu Paşa, Fransız-Alman muharebesinin başlamasını vesile edinerek şüphesiz Âlî Paşa'nın telkiniyle yazdığı 18 Temmuz 1870 ve 9 Ağustos 1870 tarihli iki mektupla Nâmîk Kemal'i İstanbul'a davet etti (Süleyman Nazif, *İki Dost*, s. 17). Dönüşünde riayet edeceğine dair söz vermesi istenen bir hususla ilgili olarak Nâmîk Kemal ile Viyana sefiri Haydar Bey arasında mektuplaşma yolu ile müzakereler sürdürüldü. Onun dönüşünün herhangi bir şarta bağlanmaması üzerinde ısrar ettiği, bu yüzden İstanbul'a gelişinin geciktiği anlaşılmaktadır. Nihayet Haydar Bey'in halefi ve Mustafa Fâzıl Paşa'nın damadı Halil Paşa'nın sefirliği zamanında 1870 Ekiminde Viyana'ya gelen Nâmîk Kemal 24 Kasım 1870'te İstanbul'a ulaştı.

Nâmîk Kemal'in Avrupa'da kaldığı dönemde edebiyat ve fikir sahasında ne gibi çalışmalar yaptığı hususunda fazla bilgi yoktur. Bu yıllarda onun sanat hareketlerinden ziyade Avrupa'nın umumi yaşayışı, idarî durumu, iktisadî seviyesi, hukuku, siyasî müesseseleriyle ilgilendiği söylenebilir. Rivayete göre Paris'te hukuk âli-

mi Emile Accolas'dan hukuk dersleri almış, ekonomi-politik alanına yakın bir ilgi göstermiştir (Ebüzziyâ Tefvik, *Kemal*, s. 20). Londra'da sıkı bir dostluk kurduğu ticaret ve iş adamı, politikacı, gazeteci gibi değişik hüviyetlere sahip Fanton adlı bir İngiliz'den hukuk dersleri aldığı etrafıca bilinmektedir (Kuntay, I, 321, 537). Ebüzziyâ'nın, Nâmîk Kemal'in Avrupa'da görüştüğünü söylediği şahsiyetlerden ismine erişilebilmiş tek sima, İstanbul'dan dostu olan gazeteci Theodor Kasab vasıtasıyla tanıştığı Alexandre Dumas'père'dir (a.g.e., I, 589). Ziyâ Paşa'nın da Dumas'père ile görüştüğü belirtilmektedir (Nâzım Paşa, "Bir Devrin Tarihi", *Cumhuriyet*, 1932, nr. 2770). Nâmîk Kemal'in Paris'te Yeni Osmanlılar ile arkadaş olan ve onlar hakkında görüş ve hâtıralarını kaleme alan tarihçi Léon Cahun ile de dostluğu bilinmektedir (krş. Kuntay, I, 530; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul 1339, s. 176, 185). Avrupa'dan yazdığı mektuplardan onun gazetecilik ve siyasi faaliyetleri dışında fırsat yaratıp sık sık tiyatroya gittiği, Fransız klasikleri ve sahne eserleriyle, Shakespeare okuduğu öğrenilmektedir. Daha önce kalem oynatmadığı tiyatro ve roman alanında eser vermesi ancak Avrupa'daki devreden sonradır. Dönüşte "medeniyet" ve "terakkî", üzerinde en fazla durduğu kelime ve kavramlar haline gelmişti. Avrupa'ya gitmeden önce oldukça kitâbî mahiyette temas ettiği medeniyet meselesini dönüşte şahsî müşahedeleriyle zenginleşmiş olarak daha etraflı bir şekilde ele aldığı görülmektedir.

Nâmîk Kemal, Batı kültürünü Londra ve Paris'ten başka Brüksel ve Viyana gibi diğer büyük merkezlerinde yaşayarak tanımıştır. Bu kültürle temaslarının asıl sonuçları yurda dönüşünde kendini hissettirmiş, siyasi ve edebî hüviyeti bu devrede büyük bir gelişme göstermiştir. Dönüş izni verilirken yazı yazmaması şart koşulduğundan Âlî Paşa hayatta olduğu müddetçe yazı faaliyetinde bulunmamış, Âlî Paşa'nın kendisinden Fransız-Alman harbine dair bir lâyiha istemesi üzerine paşanın takdirini kazanan bir lâyiha hazırlamıştır (lâyihanın bir parçası için bk. "Kemal Bey'in Bir Mütâlaa-yi Siyasiyesi", *Mecmûa-i Ebüzziyâ*, gurre-i Muharrem 1298, nr. 8, s. 225-231). İlk yıl ara sıra *Diyojen*'de imzasız fıkralar yayımlayan Nâmîk Kemal'in yeniden neşir faaliyetine başlaması Âlî Paşa'nın ölümünden (7 Eylül 1871) sonra mümkün olmuştur.

Yeni Osmanlılar, örgütleri dağılmış ve başları eğik olarak yurda döndüklerinde

daha sert ve daha otoriter bir Abdülaziz Türkiyesi'yle karşılaşmışlar, birbirlerinden kopuk vaziyette bir kısmı hükümet cephesinin kanatları altına girmiş, bazıları da kabullendikleri taşra memuriyetleriyle birer köşeye dağılmıştır. Nâmîk Kemal ve Ebüzziyâ gibi İstanbul'da kalanların münasebetleri, eski hâimleri Mustafa Fâzıl Paşa bir müddet sonra sahneden tamamıyla çekilmiş olmakla kendilerine zaman zaman para yardımında bulunan ve durumu perde arkasından takip eden Veliâht Murad Efendi etrafında gelişmiştir. Bu temasların başını çeken Nâmîk Kemal, mensup oldukları localar ayrı olsa da aynı çevre içinde bulunmaktan gelen yakınlık ve kolaylıkla aradaki münasebeti yürütme imkânını elinde tutuyordu. Yakın bir gelecekte taht değişikliği beklentisinde ve bu yönde bazı tertipler içinde olan Murad Efendi ile Nâmîk Kemal'in temasları farkedilecek derecede sıklaşmıştı.

Dağılmış cemiyetin Avrupa'da kalan son üyelerinin de İstanbul'a gelmesiyle kalemi bırakma niyetinde olmayan küçük bir grup çok geçmeden seslerini duyurma arayışı içine girdi. Yayın susamışlığı çeken Nâmîk Kemal, Âlî Paşa'nın ölümünden sonra onun yerini alan Mahmud Nedim Paşa'nın sadâretinde ilân edilen umumi af üzerine Avrupa'dan dönen Nûri, Reşad gibi arkadaşları ve İstanbul'da olan Ebüzziyâ Tefvik ile birlikte *İstikbal* adıyla bir gazete çıkarmak üzere teşebbüse geçti. İstenilen izin verilmeyince bir mizah ve haber gazetesi şeklinde neşredilen *İbret* gazetesini kiralayan grup, gazetenin yeni kadrosunu ve takip edeceği gayeyi ilân eden bir beyannâme ile 13 Haziran 1872'de neşriyata başladı. Nâmîk Kemal'in başmuharirliğini üstlendiği *İbret* onun en geniş kalem faaliyeti gösterdiği gazete olmuş, en olgun ve en parlak makalelerini burada neşretmiştir. *Tasvir-i Eikâr*'ın uzun müddet haftada bir, *Hürriyet*'in iki defa yayımlanmasına karşılık kıtaca onlardan çok geniş ve büyük olan *İbret* haftada beş gün çıkıyor, Nâmîk Kemal'in yazdığı başmakaleler bazan gazetenin üç tam sayfasını kaplıyordu. *İbret* gazetesi onun elinde, bir haber gazetesinden ziyade içtimai ve millî davaları ele alan bir fikir gazetesi mahiyetini almıştır. Fikrî cephesiyle olduğu kadar şekilce de Türk basınında yeni bir devir açan *İbret* (Ebüzziyâ Tefvik, *Salnâme-i Hadika*, İstanbul 1290, s. 83), Hidiv İsmâil Paşa'nın emellerine hizmet eden *Hakâyiku'l-vekâyi*' gazetesi ile Mısır meselesi yüzünden giriştiği münakaşa ve Midhat Paşa'nın Bağdat valiliğinden istifası hakkında çıkarılan dedikodulara karşı kale-

me alınan "Garaz Marazdır" adlı makale sebebiyle çıkışından yirmi yedi gün sonra 19. nüshasında dört ay süreyle kapatılma cezasına uğradı (10 Temmuz 1872).

Sadrızam Mahmud Nedim Paşa bununla da kalmayarak şahsını ve icraatını şiddetle tenkit eden gazetenin ileri gelen yazarlarından Nûri, Ebüzziyâ Tefvik ve Reşad beylerle teknik işlerini yürüten Âgâh Efendi'yi taşrada birer memuriyete tayin ettirip (22 Temmuz 1872) İstanbul'dan uzaklaştırmak istedi. Bu tayinlerle *İbret* yazar kadrosunu kaybetmiş oluyordu. Nâmîk Kemal'e doğrudan doğruya dokunulmamasında sadrazamın yeğeni ve Nâmîk Kemal'in yakın dava arkadaşı Mehmed Bey'in ricasının tesiri olduğu söylenir. Taşraya tayini çıkanlar çeşitli bahanelerle gidişlerini geciktirdikleri sırada Mahmud Nedim Paşa azledilip (31 Temmuz 1872) sadârete Midhat Paşa'nın gelmesiyle tayin yerlerine gitmekten kurtulduklarını zannederken Midhat Paşa'nın ilk icraatlarından biri Nâmîk Kemal'i Gelibolu mutasarrıflığına tayin etmek oldu (9 Ağustos 1872). Tayin haberi basında yer almakta gecikmedi. Arkadaşları gibi tayin yerine gitmeyi savsaklayan Nâmîk Kemal, Midhat Paşa'nın baskıları sonunda nihayet 26 Eylül 1872'de İstanbul'dan Gelibolu'ya hareket etti.

Gelibolu'da sevinç gösterileriyle karşılanan Nâmîk Kemal'in ilk işi okulların durumunu öğrenmek, yörenin maarif meseleleri hakkında bilgi almak oldu. O zamana kadar idarecilik tecrübesi olmadığı halde daha işin başında ortaya koyduğu müşahede ve tahkik kabiliyetiyle başarılı icraata girişti. Memur ve eşraftan bazılarının devleti zarara sokan yolsuzluklarının üstüne gitmekten çekinmedi. Ancak menfaatleri bozulan eşraf ve kişilerin Bâbîâli'de, aleyhinde döndürdükleri oyun ve iftiralarla tertipledikleri şikâyetler sebebiyle Mütercim Rüşdü Paşa'nın sadâreti zamanında 11 Aralık 1872'de görevinden azledildi. Oranın başı boş köpeklerini karşı yakada Çardak'a topluca sürdürmesi de sebepler arasında gösterilir. Nâmîk Kemal, Gelibolu'da kaldığı üç aylık kısa süre içinde idarî başarıları yanında verimli bir yazı hayatı ortaya koydu. Muhtemelen Midhat Paşa'nın tesiriyle ceza müddetinin dolmasına daha kırk gün varken ve Gelibolu'ya varışından ise üç gün sonra *İbret*'in çıkmasına izin verildi (30 Eylül 1872). Yazılarını oradan bu defa B. M. (başmuharir) rumuzu ile sürdüren Nâmîk Kemal, *Evrâk-ı Perişân*'ın baştan üç kitabının yayın alanına girişini de bu dönemde gerçekleştirdi. Ebüzziyâ'nın yeni çıkarmaya

başladığı *Sirâc* gazetesine de (15 Mart 1873) imza yerine N. K. kısaltması ile hükümet ve idareye karşı eski tutumunu devam ettiren yazılar yetiştirmekten geri kalmadı.

Ebüzziyâ Tefvîk'in, gerçeğe aykırılığını bile bile Nâmîk Kemal'in Gelibolu'ya gönderilmesini doğrudan doğruya Mahmud Nedim Paşa'ya atfetmesi, Nâmîk Kemal'e karşı bu muamelesinden dolayı Midhat Paşa'nın hürriyetçi imajına gölge düşürmeme gayesini taşımaktadır. O zamandan beri kabul görüp varlığını sürdürmüş olan bu yanlış kanaate karşı asıl gerçek ilk defa Ziyad Ebüzziyâ tarafından meydana konularak etraflı bir şekilde ele alınmıştır (*Yeni Osmanlılar Tarihi*, III, 441-452, notlar bölümü). Açıklamaya göre Midhat Paşa'nın bu davranışının sebebi, Nâmîk Kemal'in Veliâht Murad Efendi ile sürdürdüğü temasların veliaht çevresince Sultan Abdülaziz'e karşı hazırlıkları yürütülmemekte olan bir komplo dolayısıyla tehlikeli bir mecraya girdiğini farketmesi, gerçekleştiği takdirde pek büyük yankılar ve beklenmedik sonuçlar doğurabilecek böyle bir hadisenin kendi sadâreti sırasında patlak vermesinden kaçınmak istemesidir. Bunun yanında Midhat Paşa'nın böyle bir hadiseye bulaşmasını önlemekle aynı zamanda Nâmîk Kemal'i korumak istemiş olduğu da söylenebilir. Başını Veliâht Murad Efendi'nin çektiği bu komplo tertiplerinden şehzadeliği sırasında haberdar bulunan ve kendisini bunun uzağında tutmuş olan Sultan Abdülhamid'in tarih belirtmeksizin komplocular içinde Nâmîk Kemal'in de bulunduğu dair sözleri (İbnülemin, *TTEM*, nr. 13 [90] [1926], s. 60) bu açıklamaya ayrıca kuvvet verir.

25 Aralık 1872'de İstanbul'a dönen Nâmîk Kemal tekrar *İbret*'in başına geçti. Sadâretten ayrılmış olmakla Midhat Paşa'nın kendisi üzerinde kurduğu baskının artık kalktığı bu devrede hükümetlerin icraatına karşı öncekinden daha şiddetli bir mücadeleye girişti. Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa iktidarının matbuatı gittikçe ağır kayıtlar altına koyan, kitaba sansür getiren, *Evrâk-ı Perişân*'ın yeni baskılarının yapılmasını hükümet kontrolü ve iznine bağlayan yasakçı tutumunu protesto eden uzun makaleler yazdı. Sonuçta gazete 110. sayısında bu defa bir ay müddetle kapatıldı (6 Şubat 1873).

Nâmîk Kemal memlekette tiyatro kültürü ve sevgisini yaymak, bu yolda seviyeli temsiller sahneye koymak maksadıyla İstanbul'da teşekkül etmiş tiyatro komitesinin üyeleri arasında bulunuyordu. Kendisinin ilk tiyatro eseri olan *Vatan yâ-*

hud Silistre'yi buraya vermek üzere kaleme almayı üstlenmişti. *İbret*'in kapalı kaldığı zaman içinde eserini tamamladı. Gazete bunu ilk sayfasında bizzat Nâmîk Kemal'in kaleminden haber yaparak duyururken (*İbret*, nr. 127, 2 Safer 1290 / 31 Mart 1873), bir yandan eserin provalarına geçilmiş olduğuna dair temsilden bir ay önce tiyatronun panosuna konulan bir ilân oyuna karşı ilgi ve meraka ayrıca zemin hazırlar. Nâmîk Kemal'in yeni ve farklı bir muhteva kattığı vatan kavramı ve sevgisinin izah ve tahlilini yaptığı "Vatan" başlıklı başyazısı temsilin fikrî ve psikolojik atmosferini önceden hazırlamış bulunuyordu (*İbret*, nr. 121, 22 Muharrem 1290 / 10 Mart 1289). Temsilden önceki günde gazetede tiyatronun sosyal faydalarını, millet hayatındaki rol ve tesirlerini, doğuşundan bu yana geçirdiği tarihî seyri anlatan "Tiyatro" başlıklı bir başmakalesi de yayımlandı (*İbret*, nr. 127, 2 Safer 1290 / 19 Mart 1289 [31 Mart 1873]).

Vatan yâhud Silistre'nin 1 Nisan Salı gecesi Gedik Paşa Tiyatrosu'nda gerçekleştirilen ilk temsili tarihî bir hadise oldu. Tiyatroyu doldurmuş olan seyirci kitlesi tarafından yükselen, "Yaşasın vatan! Yaşasın Kemal! Yaşa vatanın Kemal!" nidaları gittikçe artarak sokağa taşı. Bununla da kalmayarak tiyatrodaki bulamadıkları Nâmîk Kemal'i görmek ve tebrik edebilmek için oradan harekete geçen bir kafiye gece yarısı elde fener yollara düşüp Unkapanı Köprüsü'nü aşarak Galatasaray'da gazetenin idarehanesine dayandı. Orada da bulamadıkları Nâmîk Kemal'e kendilerine müstesna duygular yaşattığı için şükran ve tebriklerini sundukları bir mesaj bıraktılar. Bir gün sonraki *İbret* temsilde yaşananları anlatan yazılarla çıktı. Temsilin tekrarlanması yolunda umumi arzu üzerine 3 Nisan 1873'te *Vatan yâhud Silistre*'nin ikinci temsili gerçekleştirildi. Bu gece de aynı tezahürat devam etti. Türk tiyatro tarihinin henüz başlangıçta şahit olduğu bu müstesna vak'ayı haberleri ve çeşitli yazılarıyla parlak bir şekilde kamuoyuna aksettiren *İbret*'i hükümet 132. sayısında bu defa çıkmamak üzere toptan lağvetti (5 Nisan 1873). *İbret*'in yanı sıra *Sirâc* da kapatılmıştı. Ertesi gün Nâmîk Kemal ve gazetenin yazar kadrosunun ileri gelenlerinden Ebüzziyâ Tefvîk, Nûri, Bereketzâde İsmâil Hakkı ile Ahmed Midhat tiyatrodaki buldukları sırada bir bir tevkif edilip hapis haneye gönderildi (6 Nisan 1873) ve mahkemeye dahi çıkarılmaksızın, Sultan Abdülaziz'in hepsini muzir neşriyat ve harekette bulunmakla suçlayan 9 Nisan 1873 tarihli fer-

manıyla aynı gün gemiyle kalebent olarak gönderdikleri sürgün yerlerine gitmek üzere yola çıkarıldı (bu sürgün yolculuğunun safhaları hakkında geniş bilgi ve ilgili kaynaklar için bk. Ömer Faruk Akün, *Nâmîk Kemal'in Mektupları*, s. 395-407).

Sadece *Basiret* gazetesinin sürgün haberini kısaca vermesine karşılık hükümet yanlısı iki gazete *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis* ve *Hakâyiku'l-vekâyi'* hükümet çevresince duyulan tepkinin sözcülüğünü üstlenip bu nümayişlerin, ardından şahsî hesaplar vatan ve millî heyecan rengi verilmek istenen kıskırtmalar dolayısıyla meydana geldiği yolunda suçlayıcı bir tavır ortaya koydu. İktidarın görüşünü daha da kuvvetle aksettiren yarı resmî Fransızca gazete ise isim vermeden, fakat Nâmîk Kemal'i hedef tuttuğu hemen belli olan imalarla haris bir şahsın, "popülerite" sine dayanarak halkın duygularını istismara kalkıştığını ifade etti; bu olup bitenlere yumuşak davranmakla tenkit eder gibi görüldüğü idareden suçlulara karşı hiç müsamaha göstermeksizin gereken en ağır tedbirleri almasını istedi (*La Turquie*, nr. 84, 12 Avril 1873).

Nâmîk Kemal ve arkadaşlarının sürgün edilmesindeki asıl sebebin Veliâht Murad Efendi ile sürdürdükleri temasları olduğu anlaşılmaktadır. Oyunu temsile koyan Güllü Agop'un Tiyatro-yı Osmânî kumpanyasının herhangi bir şekilde ceza alması ve aynı yılın sonbaharındaki yeni tiyatro sezonundan başlayarak oyunun temsil edilmesine İstanbul dışında izin verilmesi de meselenin doğrudan doğruya *Vatan yâhud Silistre* ile ilgisi olmadığını göstermektedir. Nitekim yeni tiyatro sezonunda Tiyatro-yı Osmânî kumpanyasının Selânik'ten başlayarak *Vatan yâhud Silistre* temsillerine devam ettiği bilinmektedir. Eserin çeşitli baskılarının yapılmasına da müdahale edilmemiştir. Sürgünler, gemide sürgün bahsini tartıştıkları esnada başlarına bu işin içlerinden bazılarının Murad Efendi ile olan temasları yüzünden geldiğini söylerlerken Ahmed Midhat Efendi de veliahtla hiçbir ilgisi ve teması olmadığı halde ötekiler adına bu âkibete uğramakta oluşuna hayıflanır (*Menfâ*, s. 79-81).

Kemal, kendisini bir gecede şöhretin zirvesine çıkararak *Vatan yâhud Silistre* zaferini takip eden bu sürgün hayatı ile bir kahraman çehresi kazandı. Magosa'ya varışının ilk gecesi Topçular Kışlası'nın zindan odasına konulan Nâmîk Kemal'in içinde bulunduğu şartlar mutasarrıf Veys

Paşa ve haleflerinin gösterdiği anlayış sayesinde gittikçe düzeldi. On dört ay sonra sağlık durumunu ileri sürerek başka bir yere nakli için kendine yakın bildiği bazı devlet adamları nezdinde teşebbüslerde bulundu (Kuntay, II/1, s. 611-621). Otuz sekiz ay süren Magosa sürgünü ile Nâmîk Kemal'in hayatında faal gazetecilik devri kapanırken edebî hayatının en verimli devresi başladı. İlk piyesiyle Midilli'de biten sonuncu piyesi istisna edilirse diğer bütün tiyatro eserlerini, *İntibah* adlı ilk romanını, meşhur edebî tenkitlerini burada meydana getirdi. Magosa'ya gelir gelmez *Âkif Bey*'i yazmaya koyuldu. İstanbul'da iken ilk müsveddelerini hazırladığı *Gülñiha*'i bitirdi. *Zavallı Çocuk* ve *Kara Belâ*'yı kaleme aldı. *Celâleddin Hârizşah*'ı yazmaya başladı. *Kaniye*, *Silistre Muhasarası*, *Nevruz Bey'in Tercüme-i Hâli*, *Rüyâ*, *İntibah*, *Tahrîb-i Harâbât*, *Tâkîb-i Harâbât*, *İrfan Paşa'ya Mektup*, *Mes Prisons Muâhezesi*, *Bahâr-ı Dâniş* tercüme ve mukaddimesiyle *İntibah* mukaddimesini burada yazdığı gibi *Târîh-i Askerî*'yi de yine Magosa'da hazırladı. Geride bıraktığı İstanbul çevresi ve dostları ile mektuplaşmaları ve kendisine gönderilmekte olan gazeteler sayesinde İstanbul'un siyaset ve edebiyat haberlerini yakından takip etti; ayrıca matbuatta isimleri yeni yeni görülmeye başlanan genç edebiyatçılarla ilgilendi. Aralarında Abdülhak Hâmid de olmak üzere bazılarını mektupla bizzat arayıp kendilerine yol göstermeye çalıştı. Neşriyattan menedildiği için eserlerini imzasız olarak veya başkalarının adı altında neşretti. Nâmîk Kemal'in Magosa hayatının kayda değer bir hadisesi de Kuleli Vak'ası dolayısıyla buraya sürülen Şeyh Ahmed adlı yaşlı bir âlimle tanışmasıdır. O zamana kadar tanıdığı fikir adamları arasında bir benzerini görmediğini ve kendisinden çok istifade ettiğini söylediği Şeyh Ahmed'in onun üzerinde önemli bir tesiri olduğu tahmin edilmektedir. Nâmîk Kemal'in sürgünden kurtulması Abdülaziz'in hal'i ile mümkün oldu. V. Murad'ın tahta geçmesinden (30 Mayıs 1876) üç gün sonra kendisi ve sürgündeki arkadaşları hakkında çıkan aflla hep birlikte hürriyetlerine kavuştular. Akkâ'dan gelen Nûri ve İsmâil Hakkı beylerle buluşan Nâmîk Kemal arkadaşlarıyla beraber 14 Haziran 1876 Cuma günü Kıbrıs'tan ayrıldı. İzmir'de bir hafta kadar mısır'ın edildikten sonra İstanbul'a doğru yola çıktı. Vapur Gelibolu'ya uğradığında halk mutasarrıflığı sırasında iyi hâtıralar bırakmış olan Nâmîk Kemal'i se-

vinçle karşıladı. Nâmîk Kemal ve arkadaşlarını getiren gemi İstanbul limanına demir attığı sırada (19 Haziran 1876) etrafı yüzlerce kayık, sandal ve tekne ile kuşatıldı. Kemal ve arkadaşları güverteye çıkmaktan kendini alamayan kalabalık tarafından tebrik edildi.

İstanbul'a ayak bastığında yıllardan beri Meşrutiyet için büyük ümitlerle bağlandığı Sultan Murad'ı aklını oynatmış bulması Nâmîk Kemal'i büyük bir hayal kırıklığına uğrattı. V. Murad'ın yerine meşrutiyeti tesis edeceği vaadiyle II. Abdülhamid tahta çıkarıldı (31 Ağustos 1876). V. Murad'ın tahtta bulunduğu istikrarsız günlerde kendine faal bir mevki verilmemiş olan Nâmîk Kemal, Abdülhamid'in cülûsundan on yedi gün sonra Şûrâ-yı Devlet üyeliğine getirildi (*İttihad*, nr. 53, 7 Eylül 1292). Bunun arkasından 7 Ekim 1876'da Kânûn-ı Esâsî'yi hazırlamak için kurulmuş olan heyete 2 Kasım 1876 tarihinde üye tayin edildi. Nâmîk Kemal burada Kânûn-ı Esâsî lâyihasının metnini yazmakla görevlendirilen komisyona da alındı. Bu çalışmalara dahil olmadan önce meşrutiyet aleyhinde faaliyette bulunanlara karşı *İttihad* gazetesinde bunların muhakemesiz olarak sürülmesini isteyen şiddetli yazılar yazmıştı. Nâmîk Kemal'i zaman zaman huzuruna kabul ederek kendisiyle Kânûn-ı Esâsî üzerinde görüşen Abdülhamid, heyette uzun tartışmalar sonunda hazırlanıp Midhat Paşa tarafından kendisine takdim edilen Kânûn-ı Esâsî lâyihasını, içinde memleketin bünyesine uygun olmayan taraflar bulunduğunu ileri sürerek üzerinde gerekli tâdillerin yapılması için Vükela Meclisi'ne havale ettirdi. Nâmîk Kemal, yazılışında büyük payı bulunan lâyihanın bu mecliste mühim değişikliklere uğraması üzerine Abdülhamid'e arzular sunarak bu değişikliklerin mahzurlarını belirtmeye çalıştı. Bu arzuların birinde (İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, III, 344), lâyihanın başında hükümdarın hak ve yetkilerini tesbit eden maddelerin hükümdarlık haklarını ihlâl edeceği düşüncesiyle Vükela Meclisi'nce kaldırılmasını ve bunların yerine konulan bir mukaddime ile Kânûn-ı Esâsî'nin Bâbiâli tarafından verilmiş bir sadâret emri gibi gösterilmesini tenkit etti. Hükümdarın hak ve yetkilerinin Kânûn-ı Esâsî'de gösterilmesinin bunların kısılması demek olmadığını, bunları belirleyen maddelerin kaldırılması halinde asıl o zaman hükümdarın bazı önemli yetkilerinin başka ellere geçeceğini bildirdi (krş. AA, I, 246). Bütün yetkilerin Bâbiâli'de toplanmasını istemediği anlaşılan Kemal'in

hükümdarın hukukunu koruma adına, kabine reisinin mevki ve salahiyetini tahdit etmek isteyen hatalı bir düşüncede bulunduğu görülür. Nâmîk Kemal'in, padişahın haklarını koruma yolundaki düşünce ve müdahaleleri, Ahmed Midhat Efendi'nin Abdülhamid'in emriyle yazdığı *Üss-i İnkılâb*'ında onun Kânûn-ı Esâsî'ye muhalefette bulunduğu yolunda aleyhinde kullanılmak istenmiştir. Nâmîk Kemal diğer bir arızasında (İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, III, 347), hükümdara şüpheli gördüğü bir şahsı ülkeden çıkarma hakkını tanıyan 113. maddeye itiraz ederek bunun Kânûn-ı Esâsî'yi hiç hükmüne indireceğini bildirdi. Ancak Abdülhamid Kânûn-ı Esâsî'yi kabulde tereddüt gösteriyor ve Damad Mahmud Celâleddin Paşa vasıtasıyla koydurulan bu maddenin kanun metnine ilâve edilmesinde ısrar ediyordu. Neticede bu maddenin ilâvesiyle Kânûn-ı Esâsî'yi ilân etti (23 Aralık 1876). Fakat bunun arkasından Kânûn-ı Esâsî'nin gerçekleşmesinde başlıca rolü olan önemli şahsiyetlerin Abdülhamid tarafından birer birer İstanbul'dan uzaklaştırıldığı bir safha geldi. Sırbistan ve Karadağ harekâtı sırasında kış şartları dolayısıyla askere gijecek, çamaşır gibi yardımlar toplayıp yollamak maksadıyla teşkil edilmiş olan ve Ziyâ Paşa'nın reisi, Nâmîk Kemal'in üye olarak faal rol oynadıkları Hediye-i Askeriye Cemiyeti'nin kendisinden izin almadan Kânûn-ı Esâsî'nin ilânından beş gün sonra "asâkir-i milliyye taburları" adı altında gençlerden üniformalı milis birlikleri kurmaya başlaması ve cemiyet mensuplarının Midhat Paşa'nın konağı önünde tezahürat yapmaları, sokaklardan Nâmîk Kemal'in vatan şiiirlerini yüksek sesle söyleyerek geçmeleri gibi hareketleri Abdülhamid'i endişelendirdi. Abdülhamid, önce Süleyman Paşa'yı Hersek kumandanlığına tayin ederek İstanbul'dan uzaklaştırdı, ardından asâkir-i milliyye taburlarını lağvetti. Bu münasebetle bazı yerlerde kendi aleyhinde konuştuğu ihbar edilen Ziyâ Paşa ile Nâmîk Kemal'in bir memuriyetle derhal İstanbul'dan uzaklaştırılmalarını Midhat Paşa'dan istedi. Ziyâ Paşa, Suriye valiliğine tayinini kabul ederek Kânûn-ı Esâsî'nin ilânı daha üç haftayı doldurmamışken (10 Ocak 1877) pâyitahttan ayrıldı. Nâmîk Kemal, Abdülhamid'in başka bir memuriyete gitmesi için Midhat Paşa'yı şifahi iradelerle sıkıştırmasına rağmen İstanbul'da kalmak için direniyordu (Mahmud Celâleddin, *Mir'ât-ı Hakikat*, I, 266-267). 9 Ocak 1877'de İstanbul mebusluğuna adaylığı hakkında neşriyat yapılmış, 3 Şubat

1877'de Tahran sefiri olacağı söylentileri çıkmıştı. 4 Şubat 1877 tarihinde saraya, Nâmık Kemal'in asâkir-i milliyeye teşkilâtının lağvedildiği gün mülemma' bir beyit okuyarak Abdülhamid'in de tahttan indirileceğini telmih eden Arapça bir mesel söylediğini, çeşitli yerlerde onu hal'edip yerine Murad'ı veya Mekke şerifini geçirmekten bahsettiğini ihbar eden dört jurnal verildi (Kuntay, II/2, s. 165-169). Ertesi gün Midhat Paşa sadâretten azledilerek Avrupa'ya sürgüne gönderildi. Bir sonraki gün de Nâmık Kemal tevkif edildi. Gazetelerde 7 Şubat'tan itibaren tevkifine dair bazı haberler çıkmaya başladı (*Vakit*, nr. 462, 26 Kânunusâni 1292 / 23 Muharrem 1294; *Ceride-i Havâdis*, nr. 3314, 28 Muharrem 1294 [12 Şubat 1877]). Bu tevkifin tarihi doğru olarak 6 Şubat 1877 şeklinde verilmektedir (İsmail Hikmet, I, 228). Nâmık Kemal, iki ay kadar süren bir sorgulamaya safhasının ardından 11 Nisan'da Subhi Paşa'nın reisliğindeki cinayet mahkemesinde yargılanmaya başlandı (*Ceride-i Havâdis*, nr. 3365, 28 Rebülevvel 1294). Mayıs sonunda mahkeme mahkûmiyetini icap ettirecek bir suç görmeyerek görevsizlik kararı verdi (*Vakit*, nr. 568, 17 Mayıs 1293; *Basiret*, 18 Mayıs 1293). Bu durumda davaya teşkil edilecek bir divân-ı âlînin bakması gerekiyordu. Fakat bu divân-ı âlî bir türlü kurulamadı. Bunun Mithat Cemal Kuntay dahil (*Nâmık Kemal*, II/2, s. 260-265) beraat diye gösterilmesi yanlış bir yorumdur. Mahkemenin görevsizlik kararından sonra da tutukluluğu devam eden Nâmık Kemal, beş aylık bir hapisten sonra 10 Temmuz'da padişahın iradesiyle Akdeniz adalarından birinde oturması şartı ile tahliye edildi (*Ceride-i Havâdis*, nr. 3454, 2 Receb 1294; krş. Uzunçarşılı, XI/42 [1947], s. 237) ve tercihi üzerine Girit yerine Midilli adasında ikamete memur edildi, 19 Temmuz 1877'de İstanbul'dan Midilli'ye hareket etti (*Ceride-i Havâdis*, nr. 3451, 9 Receb 1294). Nâmık Kemal'in Midilli'de Meclis-i Meb'ûsan'ın faaliyetlerini yakından takip ettiği, güvendiği mebuslara tavsiyelerde bulunduğu, hatta müsvedesini bizzat hazırlayıp gönderdiği bir soru önergesinin bir mebus namına mecliste müzakere edildiği bilinmektedir (Kuntay, II/2, s. 282-285).

Türk-Rus savaşının talihsiz seyri ve meş'um neticeleri Nâmık Kemal için Midilli'de hayatının büyük ıstıraplarından biridir. Doksanüç Harbi'nin felâketleri ona "Vâveylâ", "Murabba", "Bir Muhacir Kızının İstimdadı"nın yanı sıra "Lâzımsa" redifli gazeli gibi en meşhur vatanî şiirleri-

ni yazdırdı. Teselli için kendini verdiği bir içki gecesinde şair arkadaşı Hikmet'le oturup sabaha kadar beraberce meydana getirdiği "Vatan Mersiyesi"nin bunlar arasında ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bu arada Rus ordusunun Ayastefanos'a (Yeşilköy) kadar gelmesinin doğurduğu infiale Sultan Abdülhamid için ağır bir hicviye yazmaktan da kendini alamadı.

Affedileceğine dair bazı şâyiaların çıktığı bir sırada gelişinden iki buçuk yıl sonra (18 Aralık 1879) Midilli'ye mutasarrıf tayin edildi. Bu tayinle Nâmık Kemal'in önüne devlet için mühim ve başarılı hizmetler yerine getirmenin yolu açıldı. Yabancı müdahalelere karşı uyandıracığı siyasi tepkilerden çekinmeyerek adada Türk menfaatlerini korumak uğrunda verdiği mücadele yüzünden şikâyet ve iftiralara, çeşitli adli takibatlara uğradı. Ancak bunlara yılmadan göğüs gerdı. Giriştiği icratın ve bunların beraberinde getirdiği siyasi tepkilere karşı arkasında saltanatının ilk zamanlarında kendisine, "Sen devletini, milletini seversin, ben de seni onun için severim" diyen Abdülhamid'in gizli yahut açık desteğini buldu (İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, V, 826; Fevziye Abdullah Tansel, *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları*, II, 486-487). Nâmık Kemal padişaha devlet ve adalar Türklüğü bakımından gördüğü tehlikeleri, bu hususta yapılması gerekenleri arzular sunarak nakletmeye çalıştı. Gittiği adaların çeşitli köşelerinde mektepler açmak, büyük bir kısmı camiden mahrum kalmış köylere camiler yaptırmak gibi giriştiği faaliyetlerle oraları âdetâ birer şantiyeye çevirmişti.

Midilli'de göreve başladıktan kısa bir süre sonra doğuracağı siyasi yankılar bakımından ilk çetin durumla karşılaştı. İtalyan balıkçıların ada sularında yerli balıkçıların zararına avlanmalarına sert bir şekilde engel olması İtalyan elçisi tarafından şiddetle protesto edildi. Bunun üzerine 8 Şubat 1881'de politik düşüncelerle geçici olarak vazifesinden alınıp vilâyet merkezi olan Sakız adasına çağırıldı. Üç ay sonra 20 Mayıs 1881'de yerine iade edildi (Kuntay, II/2, s. 340, 731; Rıza Nur, *Türk Bilik Revüsü*, s. 561; Tansel, *TM*, XII [1955], s. 75-78). Bu hadise üzerine kendisine Yıldız Sarayı ile doğrudan haberleşebilmesi için sarayın telgraf şifresi verildi (Kuntay, II/2, s. 339-343). Nâmık Kemal, Midilli'de ilk yıl tekrar ele aldığı *Celâleddin Hârizmşah*'i yeni başladığı *Cezmi*'nin önemli bir kısmını meydana getirdi. Araya giren fâsılalardan sonra 1881 yılı Ağustosunda her ikisini de tamamladı. *Celâleddin*

Hârizmşah'ı Abdülhamid'e takdim etmesi üzerine rütbesi ülâ eveline yükseltildi (28 Eylül 1881; Kuntay, II/2, s. 351-352), iki yıl sonra da (3 Ağustos 1883) ikinci rütbeden Osmânî nişanı ile taltif edildi. Bu yıllar onun sarayla münasebetlerinin düzelmeye yoluna girmiş görüldüğü bir devredir. Midilli'de yazdığı diğer mühim bir eser de edebiyata dair son görüşlerini açıklayan *Mukaddime-i Celâl*'dir. 1883'te kaleme aldığı *Renan Müdâfaanâmesi* ise Midilli'deki son eseridir.

Nâmık Kemal, Midilli despothânesinin telkinleriyle hareket eden Rum ahalinin ve onlara alet olan eşraf ve memurlardan bazı kimselerin şikâyet ve iftiraları neticesinde 15 Eylül 1884'te Rodos mutasarrıflığına nakledildi. Geçirdiği şiddetli zâtürreden dolayı çok sarsılmış olarak gittiği Rodos'un güzel ikliminde sağlığı düzelen Nâmık Kemal on iki cilt olarak tasarladığı *Osmanlı Tarihi*'ne burada büyük bir şevkle başladı. Son üç mutasarrıflığındaki resmî yazıları onun görevlerini ihmal ettiği hakkında çıkarılmış olan söylentilerin asılsız olduğunu ispat etmekte ve bulunduğunu bu yerlerin ihtiyaç ve meselelerini kavramayı bilen, bunları önemle ele alan program ve prensip sahibi bir idare adamı vasıflarını ortaya koymaktadır. Nâmık Kemal adalardaki Türkler'in seviyesini yükseltmeye ehemmiyet vermiş, Midilli'de yirmiyeye yakın ilk mektep, Rodos'ta bir idâfî açtırmış, adalarda Türk nüfusunun artmasını ve millî kültürün korunmasını temin yolunda çok şuurlu bir siyaset gütmüştür. Kaleme aldığı resmî yazılar adaların meseleleri üzerinde çok dikkatli birer ıslahat programı mahiyetindedir. Akdeniz adalarına ait meselelerin geniş bir tedkiki mahiyetinde olan, Midilli ve Rodos'ta halef ve selef olduğu eski arkadaşları Ağah Efendi'ye oralar dair aydınlatıcı bilgiler üzere mektup şeklinde iki lâyhıası da bilhassa zikredilmelidir (*Vakit*, 1341, nr. 2665-2681). Rodos'ta üç caminin inşasına ön ayak olduğu için Abdülhamid kendisine 1886 yılı Kasımında imtiyaz madalyası verdi (Kuntay, II/2, s. 29). Yabancı konsoloslardan birinin evine yapılan bir tecavüz hadisesi bu defa Nâmık Kemal'in Rodos'tan ayrılmasına sebep oldu (bu hadisenin mahiyeti Ali Ekrem [*Nâmık Kemal*, s. 70] ve Rıza Nur'da [*Türk Bilik Revüsü*, s. 412] farklı şekillerde gösterilir). Hadisenin siyasi bir mesele haline gelmesinden çekinildiği için vilâyet merkezi Sakız'dan Rodos'a alındı. Bunun üzerine 1877 yılı Aralık ayı başında Sakız mutasarrıflığına tayin edilen Nâmık

Kemal'in Rodos'ta iyice düzelmiş olan sağlığı Sakız'da yeniden bozuldu. Bununla beraber çok ehemmiyet verdiği *Osmanlı Tarihi*'ni bir an önce bitirmek arzusuyla çalışmaktan geri kalmadı. Eserin ilk cüzünün çıktığı hafta bir jurnal yüzünden neşrinin sarayca engellenmesi ve basılan nüshalarının toplattırılması Nâmık Kemal için yıkıcı bir darbe oldu ve bir daha kendini toparlayamadı. Padişaha müracaatlarının cevapsız kalmasından doğan yeis içinde iken tutulduğu zatürreden 28 Rebülevvel 1306 (2 Aralık 1888) tarihinde vefat etti. Ölümü 4 Aralık günü İstanbul gazetelerinde kısa bir telgraf haberi olarak yer aldı. Haber dalga dalga yayılarak umumi bir teessür havası yarattı (Süleyman Nazif, *Nâmık Kemal*, s. 28-34). Sakız'da bir caminin haziresinde defnedilen naaşı Ebüzziyâ'nın, ölünce Rumeli fâtihi Süleyman Paşa'nın türbesi yanına defnedilmesine dair arzusunu Abdülhamid'e bildirmesi ve padişah tarafından kabul edilmesi üzerine üç gün sonra Gelibolu'ya nakledildi ve Süleyman Paşa'nın türbesi haziresine defnedildi (Nâmık Kemal'in hayatının son günleri ve kabri meselesi hakkında bk. Ali Ekrem, *Rûh-i Kemal*, s. 105; *Nâmık Kemal*, s. 77-80; damadı Mene-menlizâde Rifat'tan naklen çok daha geniş bilgi için bk. Taha Toros, *Türk Edebiyatından Altı Renkli Portre*, İstanbul 1998, s. 19-22). Daha sonra Abdülhamid, Nâmık Kemal'e planını Tefvik Fikret'in çizdiği mermerden bir türbe yaptırmış, fakat türbe zelzelede yıkıldığından Çanak-kale savaşında da ayrıca zarar gördüğünden mermer sütunları kırılmış, kubbesi kalmamıştır. Zamanla çok bakımsız hale düşen türbe II. Meşrutiyet'in ardından ziyaret edilmeye başlanmış, bunların birincisinde Nâmık Kemal'in adına orada ilk defa bir ihtifal düzenlenmiştir.

Edebî ve Fikrî Şahsiyeti. Şiirleri. Nâmık Kemal'e ilk şöhret yolunu şiir faaliyeti açmıştır. Sofya'dan İstanbul'a geldiğinde kendini tanıtmakta gecikmemiş, Encümen-i Şuarâ ile şöhretini daha da geniş bir çevreye ulaştırmıştır. Divan şiiri dairesinden ayrılıp vatan ve hürriyet kavramını mihver edindiğinde yurt çapında bir şöhret kazanmış, bundan böyle "vatan ve hürriyet şairi" diye anılmıştır. Bazan eski tarz şiirleri de görülmekle birlikte bunlarda herhangi bir iddialı tutum yoktur. Şiirinin âdetâ mührü olan "Nâmık" mahlasının bu tür kalem oyunlarında yerini Hitâm-ı Acemî, Eddâî Kemal gibi takma adlara bıraktığı görülmektedir.

Nâmık Kemal çocuk denilebilecek yaşta şiir yazmaya başlamış, Sofya'da bir defter dolduracak kadar manzumeler meydana getirmiştir. Bu manzumeler arasında Kerbelâ mersiyeleleri, "şâhımdır Ali" ve Eşref Paşa'nın "Alevîyiz" redifli gazeline nazîre mahiyetindeki "Alevîyim" redifli şiirleri yanında, çoğu "destûr yâ Hazret-i Mevlânâ" ibaresiyle başlayan manzumeleri bilhassa dikkati çekmektedir. Bunları ihtiva eden defterden, Sofyalı Vâmık gibi bazı mahallî şairlerden başka onun bu dönemde özellikle Eşref ve Kâzım paşaları örnek aldığı anlaşılmaktadır. Bu devrede hicve temayül ettiği de gözden kaçmamaktadır. Bu ilk şiirlerini daha sonra bir tarafa bırakan Nâmık Kemal'in asıl divanı İstanbul'a döndükten sonra yazdıkları ile meydana gelmiştir. Kendi el yazısı ile ikinci bir şiir defteri, onun İstanbul'da 1278 (1861-62) yılına kadar söylediği şiirler hakkında bir fikir vermektedir (Baysun, I/1 [1946], s. 13 vd.). Büyük bir kısmı Encümen-i Şuarâ şairleriyle Fehîm-i Kadîm, Nef'î, Nâilî gibi divan şiirinin büyük üstatlarına nazîre olan bu şiirlere esas itibarıyla tasavvufî ilham hâkimdir. Kelime oyunları yerine fikir ve hayallerin doğrudan doğruya ifadesi ve kuvvetli bir benlik duygusu şiirlerin başlıca vasıflarındandır. Şinâsi ile tanıştıktan sonra da Nâmık Kemal, eski tarz şiiri bütün bütüne bırakmamıştır. Nitekim onun bu devrede Muallim Nâci'nin *Tercümân-ı Hakikat*'te idare ettiği edebî sütuna Hitâm-ı Acemî, Eddâî Kemal gibi takma adlarla gazeller, nazîreler yolladığı bilinmektedir (Tansel, *TM*, X [1953], s. 182 vd.; a.e., XII [1955], s. 83). Hece vezniyle de şiirleri bulunmakla beraber bunların sayısı sınırlı olup çoğu hiciv ve mizah türünden parçalarla piyeslerine serpiştirilmiş küçük denemelerden ibarettir.

Nâmık Kemal'in mezarı

Nâmık Kemal'in Şinâsi ile tanışmasının ardından şiirinin muhtevası değişmiş, tasavvufî muhtevanın yerini içtimâî fikirler almıştır. Kendisi şiirindeki bu değişmeyi *Ta'lim-i Edebiyyat Üzerine Risâle*'de (haz. Necmettin Halil Onan, s. 37-38) özellikle belirtir. Burada işaret ettiği misrâlarla "Yangın" makalesinin başındaki beyit vatanî şiirlerinin ilk nüvelerini vermektedir. Sonraları giriştiği hürriyet mücadelesinin hayatına getirdiği gurbet, hapis, sürgün gibi hadiseler, Bosna-Hersek muharebeleri, Doksanüç Harbi gibi olaylar onun bu tarz şiirini beslemiş ve geliştirmiştir. Nâmık Kemal, Türk şiirine cemiyetin o zamana kadar heyecanını edebiyatta tanımadığı vatan ve millet sevgisini, hamiyet ve hürriyet duygularını mal ederek millî şair pâyesine yükselmiştir. Gerçi başta III. Selim'in bir gazeline, Kırım savaşı esnasında söylenmiş bazı manzumelerde ve meselâ Yûsuf Hâlis'in "Vatan Kasidesi" ile (*Şehnâme-i Osmânî*, İstanbul 1277, s. 23-32) diğer bazı eserlerinde vatanî şiirin ilk örnekleri mevcutsa da vatan, millet, hürriyet kavramlarını bir heyecan konusu haline getirip en tesirli şekilde topluma mal eden ilk şair Nâmık Kemal olmuş, onun bu tür şiirleri Tefvik Fikret ve Mehmet Emin'in (Yurdakul) ortaya çıkışına kadar Türk toplumuna hemen hemen tek başına ve rakipsiz olarak hitap etmiştir. Nâmık Kemal bu yeni muhtevayı gazel, kaside, murabba, muhammes gibi eski şekiller içinde işlemiş, Garp tarzı nazım şekillerini ancak Abdülhak Hâmid'in *Sahrâsından* (1879) sonra kullanmaya yönelmiştir. Mücadeleci bir ruhla yazdığı vatan şiirleri, Doksanüç Harbi'ni takip eden yıllarda bu harbin felâketlerinin doğurduğu teessürle yazılmış "Vâveylâ", "Vatan Mersiyesi", "Bir Muhacir Kızının İstimdadı", "Hilâl-i Osmânî" gibi manzumelerde bir mersiye mahiyetine bürünür. Kemal'in vatanî şiirlerinin neşir sahasına intikal edebilenlerinin en eskileri *Vatan yâhud Silistre*'deki meşhur "Vatan" şarkısı ve murabba ile Sırbistan ve Karadağ isyanları sırasında son şeklini alan, "Hürriyet Kasidesi" adıyla tanınmış "Besâlet-i Osmâniye ve Hamiyet-i İnsâniye"dir (*Vakit*, nr. 236, 2 Haziran 1876). Avrupa'da iken yaptığı "Marseillaise" tercümesi onun vatanî şiirinde hareket noktalarından biridir (*Hürriyet*, nr. 57, 2 Ağustos 1869). Vatanî şiirinin ilk kaynakları ise Kırım savaşı esnasında Kars'ta iken dinlediği hamâsi türkülerle koçaklamalar ve askerî marşlara kadar gider (bu marşlardan bir örnek için bk. Fevzi [Kurdoğlu], 1853-

1855 *Türk-Rus Harbi ve Kırım Seferi*, İstanbul 1927, s. 17-18).

Nesri. Nâmîk Kemal'de nesir, gazeteci-liğe başladıktan sonra öne geçmiştir. Nesirde örnekleri, daha önceleri Hâfız Müşfik münşeati, Reşid Paşa'nın layihaları ile dedesinin buyruktuları ve nihayet tercüme odasındaki resmî tahrirat kabilinden yazılar idi. Kemal, *Tasvîr-i Efkâr*'da Şinâsi'nin tesiri altında yeni bir nesir tarzına yöneldi. Bununla beraber, yeni devrede de, *Leskofçalı Galib Divanı Mukaddimesi*, *Gencine-i Hüner'e* takriz (İstanbul 1282), *Sergüzeşt* gibi eski nesirde maharetini göstermek isteyen yazılar ortaya koymaktan geri kalmadı. Bu yoldaki eserlerinin en meşhuru *Bârîka-i Zafer*, üzerindeki tarihe göre (1278 Ramazanı / Mart 1862) *Tasvîr-i Efkâr*'a girmeden öncedir. Kemal'in nesri gazetede teşekkül ederek tercüme, fıkra ve havadisten başlayıp makale, tarih denemeleri, hal tercümeleri, tiyatro, roman ve mektup gibi nesrin çeşitli sahalarını içine alan geniş bir yayılım ve gelişim gösterir. Kemal makale ve mektupları ile kuvvetli bir deneme (essai) yazarıdır. Çeşitli edebî nevlere yeni Türk nesrinin öncüsü ve yaratıcısı olmuştur. Türk edebiyatı onun cümleye getirdiği hareketlilik, dinamizm ve imajlarındaki şiddet ve çarpıcılık, tasvir kabiliyeti, bazan hitabet, bazan sohbet halini alan bir ifade ile yepyeni bir nesir tarzı kazanmış ve Türk nesrine getirdiği değişim daha kendi devrinde takdir edilerek bu tarz Servet-i Fünûn'a kadar birçok nesle örnek olmuştur. Eski edebiyatta nesrin, nazım yanında varlık gösteremediğini, değerce düşük bir seviyede kaldığını söyleyen Kemal'in Türk edebiyatında gerçekleştirdiği asıl yeniliğin nesirde olduğu günümüzde ittifakla paylaşılan bir hükümdür.

Tiyatro Eserleri. Nâmîk Kemal'in en fazla eser verdiği edebî nevi tiyatrodur. Tiyatronun toplum ve millet hayatındaki fonksiyonunu belirtmek için çeşitli makaleler yazmış, *Mukaddime-i Celâl* ile bizde ilk defa tiyatronun nazariyatını yapmıştır. Nâmîk Kemal, "insan halini sahneye nakil ve orada taklit ederek ibret alınacak bir levha halinde göz önüne sermesi itibarıyla en faydalı bir eğlence" olarak tarif ettiği tiyatroyu bütün edebî nevlere üstün tutar. "Tiyatro cihanın ayınıdır" derken onu insan hayatını iyi ve kötü tarafları ile aksettiren bir ayna gibi alır. Tiyatro ile ilgili görüşlerinde en çok ısrar ettiği husus onun cemiyet üzerindeki değiştirici etkisidir. Avrupa milletlerinde görülen büyük siyasî inkılaplar ve medenî ilerlemelerde

tiyatronun tesiri olduğunu ileri sürer. Nâmîk Kemal piyeslerinde topluma yeni fikirler ve meseleler getirmek istemiş, onlara makalelerinde işlediği vatan severlik, hürriyet, hamiyet, insan hakları, İslâm birliği, aile ahlâkı gibi konuları sokmuştur. Onun tiyatro eserlerinin esasları makalelerinde ortaya koyduğu düşüncelerle tarihî şahsiyetler hakkındaki hal tercümelelerinde ve vatanî şiirlerinde teşekkül etmiş kahraman telakkisine dayanır. Piyeslerinin çoğunda bir davaya inanmış insan tipi canlandırmaya çalışmıştır. Kahramanlarında daima ferdi saadete içtimâi vazife ve mesuliyet duygusu çatışır ve kahramanlar her zaman kendi ferdi saadetlerini içtimâi ve vatanî gaye uğrunda feda ederler. Aşk ve ihtirasın temel motif olarak yer aldığı bu eserlerde şahıslar ya tamamıyla iyi, ya tamamıyla kötü gösterilmiş, kahramanların ruh halleri tabii olarak değil daima en aşırı derecesiyle ifade edilmiştir. Romantik duygular, konuşmalara hâkim olan hitabet, vak'anın akışını durduran uzun tiradlar Nâmîk Kemal'in piyeslerinin ortak bir özelliğidir. 1. *Vatan yâhud Silistre.* Nâmîk Kemal bu ilk piyesinde vatanperverlik ve kahramanlık duygularından hareketle işe başlamıştır. Halkta bu duyguları harekete geçirmek isteyen eser, 1853 Türk-Rus savaşında gönüllü olarak cepheye giden sevgilisinin ardından savaş alanında onunla beraber bulunmak ve onunla aynı kaderi paylaşmak için asker kıyafetine girip Silistre müdafaasına iştirak eden genç bir kızla sevdiği genç adamın aşkı etrafında gelişir; muhasara altındaki tabyada Türk askerinin canlarını hiçe sayarak vatan uğrunda gösterdikleri kahramanlık ve fedakârlık sahnelerini canlandırır. Türk milletinin bu oyun sayesinde "vatan" kavramının bilincine vardığı ortak bir kanaat olmuştur (meselâ bk. Mordtmann, s. 230). Nâmîk Kemal, içindeki vatanî şiir ve hitabelerle devrinde muazzam bir heyecan yaratan bu eserinin Türk tiyatrosunu bulunduğu seviyeden çok ileriye götürmüş olduğu görüşündedir ("Mukaddime-i Celâl", *Celâled-din Hârîzşâh*, Kahire 1315, s. 16). Piyes Avrupa'da ilgi uyandırmış, Rusça'ya (1876), daha sonra başka dillere tercüme edilmiş ve Rus matbuatında uzun müddet yankıları devam etmiştir. Nâmîk Kemal'in en çok tartışılan ve farklı değerlendirmelerle karşılaşan piyesi budur (meselâ bk. Kemal, "Mektûb", *Mecmûa-i Ebüzziyâ*, V/52, s. 1633-1636; *a.g.e.*, nr. 53, gurra-i Safer 1304, s. 1665-1675; Mizancı Murad, "Üdebâmızın Numûne-i İmtisâlleri", *Mizân*, nr. 41-46, 1305; Halil Edib, "Mîzân'a Bir Nazar",

Sa'y, nr. 9, 15 Şubat 1303). Nâmîk Kemal, eserdeki vak'ayı 1828 Türk-Rus harbinden alıp 1853 Kırım savaşındaki Silistre muhasarasına uyguladığını bildirir. Onun bu piyesinden yirmi yıl önce Silistre muhasarasındaki kahramanlıkların bir operasının yapıldığını bilhassa göz önünde bulundurmak gerekir. Nâmîk Kemal, Sofya'ya gittiği tarihlerde bu Silistre operası İstanbul'da temsil edilmekteydi (*Ceride-i Havâdis*, nr. 739, 19 Şevval 1271). 2. *Gülnihâl.* Nâmîk Kemal bu piyeste müstebite karşı mücadele ve intikam fikrini işler. Eserin kahramanlarından Rumeli şehirlerinden birinin müstebit sancak beyi Sultan Abdülaziz'i, onun tarafından yok edilmek ve sevgilisi elinden alınmak istenen, halkın çok sevdiği hapisteki genç kahraman ise Veliht Murad Efendi'yi akla getirmektedir. Cârîye Râzîdil (Gülnihâl) ise zalime karşı kin ve intikamı temsil eder. Zulüm ve istibdadı hedef tutması dolayısıyla sansür piyesin en mühim parçalarını çıkarmış, Nâmîk Kemal'in belirttiğine göre eseri tanınmayacak bir hale sokmuştur. 3. *Âkif Bey.* Nâmîk Kemal, Magosa yolunda yazmaya karar verdiği bu piyesin esasını *Dâniş Bey yâhud Fâhişe-i Tâibe* diye adlandırdığı bir maceradan çıkarmıştır (Kuntay, II/1, s. 513). Olayı, Kırım savaşında çok sevdiği karısını bırakarak vatanî göreve koşmakta tereddüt etmeyen bir bahriye zâbitinin vatanperverliğiyle karısının sadakâtsizliği teşkil eder. Eser vatanî duygularıyla başlayıp ihanetin sebep olduğu aile faciasıyla biter. 4. *Zavallı Çocuk.* Hareket noktasını daha önce *İbret*'teki "Aile" makalesinde ifade ettiği görüşlerden alan bu piyeste genç bir kızın, annesinin tamah ettiği maddî menfaatler uğruna sevdiği genç erkek yerine istemediği zengin biriyile evlendirilmesinden doğan felâketler anlatılmıştır. Edebiyatımızda aşk yüzünden verem olup ölen talihsiz sevgili temine öncülük eden bu eser, Recâizâde Mahmud Ekrem'in *Vuslat*'ı ile Abdülhak Hâmid'in *İçli Kız*'ından başlayarak uzun yıllar devam eden hissî bir edebiyat çıkırına yol açmıştır. 5. *Kara Belâ.* Nesrini istediği halde sağlığında basılmayan bu eser, Nâmîk Kemal'in meşgul olduğu esas meseleleriyle irtibatı en zayıf ve gevşek olanıdır. Bir Hint hükümdarının kızının şehvetten gözü dönmüş bir harem ağası tarafından tecavüze uğraması, kızın, sevdiği şehzade ile nikâhlandığı gece harem ağasını öldürdükten sonra sevgilisiyle birlikte intihar etmesi eserin konusunu teşkil eder. Batı edebiyatı trajedilerinden gelme bir ilham eserde kendini ağırlıkla hissettirir. 6.

Celâleddin Hârizmşâh. Magosa'da başlayıp araya giren uzun bir fâsıladan sonra 1881 yılında Midilli'de bitirebildiği bu piyes Nâmık Kemal'in üzerinde en fazla çalıştığı ve en sevdiği tiyatro eseridir. Eserin esası, İslâm âlemini tehdit eden Moğol istilâsına karşı durmaya çalışan Celâleddin Hârizmşâh'ın ideali uğruna giriştiği büyük mücadele peşinde yaşadığı maceradır. Çok geniş bir şahıs kadrosunun yer aldığı bu on beş perdelik piyeste o istilâ çağının tipik insan mahşeri içinde türlü entrika, cinayet, muharebe, suikast, aşk gibi olaylar birbirini kovalar. Nâmık Kemal, bu son tiyatro eserinde kahraman tipinin bütün vasıflarını Celâl'in şahsında toplamıştır. Celâl ile, vatan uğrunda ferdi arzu ve duygulardan vazgeçmenin tam bir örneğini yaşatmış, İslâm birliği fikrini, Moğol istilâsı önünde İslâm âlemini korumaya çalışan Celâl'in ağızından kuvvetli bir şekilde ifade etmiştir. *Celâleddin Hârizmşâh* romantik Türk tiyatrosunun Abdülhak Hâmid'in büyük eserlerinden önceki ilk zirvesidir.

Romanları. Roman nevinde *İntibah* ile *Cezmi* olmak üzere iki eser veren Nâmık Kemal edebiyatımızın yeni tanımakta olduğu romanı tarif etme, romanı roman yapan teknik şartları ve ölçüleri Türk okuyucusuna tanıtmaya ihtiyacı duymuş ve bu konu üzerinde önemle durmuştur. Romanı sadece birtakım macera ve olayları anlatmaktan ibaret sanan zihniyete karşı çıkarak romanı roman yapan vasıf ve ölçüleri öğretmeye çalışan Nâmık Kemal'e göre gerçek mânasıyla romanın üç temel boyutu vardır: Baştan geçen, yaşanan bir macera yahut vak'a; onun içinde yer alan insan, o insanın dış görünüşü ile portresi ve iç âlemi; bu ikisine zemin teşkil eden dış mekân ve sosyal ortam. Nâmık Kemal, Magosa'da iken yazdığı *İntibah-yâhud-Sergüzeşt-i Ali Bey* adındaki denemesinde edebiyatımızın en büyük eksiği olarak kabul ettiği roman türüne söz konusu ölçüleri uygulamaya çalışarak bir örnek vermek istemiştir. Eserde gerçek hüviyetini bilmeden ahlâken düşük bir kadına âşık olan temiz, fakat tecrübesiz bir delikanlının bu kadın yüzünden yaşadığı ahlâkî çöküntü ve sonunda uğradığı felâket konu edilmiştir. Son zamanlarda bu eser hakkında değişik istikamette kaynaklar ve tesirler arama gayreti görülmektedir. Bunlarda unutulmuş taraf, eserde dıştan, edebî kanaldan gelme bir tesirden önce arka planında Nâmık Kemal'in aile ve ahlâk meselesini işleyen makalelerindeki görüşlerin bulunduğudır. Ayrıca toy gençle-

rin âşüfte kadınlar elinde sürüklendiği kötü âkibetler, bunların birer zâbita vak'asına dönüşmüş sıklıktaki örnekleri de yaşanılmakta olan yaygın bir sosyal vâkıa olarak bu arka plana dahil edilmelidir. Bunlar ortada iken eseri doğrudan doğruya *Hançerli Hanım Hikâyesi*, *Muhayyemât-ı Aziz Efendi* veya diğer bazı kaynaklara bağlamaya çalışmak romanı oluşturan esas gerçekten uzağa düşmek demektir. *İntibah*'ın, romanda şahısların psikolojik tahliline önem veren ilk eser olarak Türk romanının gelişmesinde gözden çıkarılmayacak bir yeri vardır. Ancak bu psikolojik tahliller eserde herhangi bir makeden alınıp o tarafa ilâştiriverilmiş birer parça gibi kalmaktadır. Nâmık Kemal, tiyatro eserlerinde olduğu gibi burada da biri çok iyi, diğeri çok kötü iki zıt kadın tipini karşı karşıya getirmiştir. Romanın kahramanları arasında en canlı şahıs yine muhteris ve kötü kadın tipidir. Şahısların portreleri üzerinde durması ve onları etraflı bir şekilde işleme bakımından eserin devrin romanında ileri bir adım sayılması gerekir. *İntibah*'ın diğer önemli bir tarafı basit de olsa yer yer dış âleme çevrilen bir dikkati getirmesidir. Çamlica'yı narratif edebiyatımıza sokan eserde dış âlemin tasviri kendinden önceki eserlere göre çok genişlemiş olmakla beraber müşahhas tarafları henüz belirgin çizgileriyle yakalayamayan ve çok defa zihni kalan bir seviyededir. Bununla beraber Boğaziçi'nde bir yalının yatak odası tasvir edilirken ev içi dekoru, mobilya ve eşya üzerinde o devir için kolay rastlanmayacak ayrıntılarla karşılaşılmaktadır.

Nâmık Kemal, yalnız ilk cildini tamamlayabildiği *Cezmi* ile Türk edebiyatına tarihî roman alanında kendininkinden önceki ilk adıma nisbetle daha dolgun ikinci bir eser kazandırmıştır. Romanın ağırlık merkezini, III. Murad devrindeki Türk-İran savaşlarından birinde İranlılar'a esir düşen Kırım şehzadesi Âdil Giray'ın İran sarayında şahın karısı ile kız kardeşinin kendisine duydukları ikili aşkı arasında kalması ve sonucusu ile geçirdiği aşk macerası teşkil eder. Eserde, III. Mehmed devrinde İstanbul'da çıkan siphahiler isyanının başlarından biri olan şair Cezmi'nin yetiştirilmesi ve İran savaşlarında gösterdiği kahramanlıklarla bu savaşlarda tanışıp dost olduğu Âdil Giray'ı kurtarmak için İran'da başından geçen maceralar anlatılır. Roman Âdil Giray'ı seven, ahlâk ve seciyeleri zıt iki kadının birbiriyle rekabetinin getirdiği olaylarla gelişir. Kahramanlarından üçünün ölümüyle sona eren bu aşktan

sonra birinci cilt biterken Cezmi'nin asıl macerasını yaşamaya başlamak üzere olduğu görülür. Nâmık Kemal, eserde şairane hayaller peşinde koştuğu için tarihî atmosferi yaşatacak müşahhas çizgileri bulamamıştır. Bu yüzden bir tarihî romanda bulunması gereken tasvirler baştaki yangın sahnesi istisna edilirse eserde zayıf kalmıştır. İdeal bir kahraman olarak canlandırdığı Cezmi'nin şahsında Kemal'in kendi şahsından gelme akisler hissolunduğunu da ayrıca belirtmek gerekir (bk. CEZMİ).

Edebî Tenkitleri ve Edebiyatımız Hakkında Görüşleri. Nâmık Kemal 1866 yılında *Tasvîr-i Efkâr*'da çıkan makalesinden başlayarak *Bahâr-ı Dâniş*, *Nevruz Bey* ve *İntibah* mukaddimeleriyle *Tahrîb-i Harâbât*, *Tâkîb*, *İrfan Paşa'ya Mektup*, *Mes prisons Muâhezesi* gibi tenkit eserlerinde, *Bedî* adlı uzun makalesinde (*Muharrir*, nr. 6, 1293), *Numûne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*'nin planını çizen yazılarında (*Mecmûa-i Ebûzziyâ*, 1298, I, nr. 10, 11), mektuplarında, *Mukaddime-i Celâl*'de edebiyat üzerinde muhtelif görüşlerini belirtmiş, bilhassa eski edebiyat hakkında çeşitli tenkitler ortaya koymuştur. *Mukaddime-i Celâl*, bütün bu yazıları içinde edebiyata dair görüşlerini en geniş ölçüde açıklayan eseridir ve önce isimsiz olarak neşredilmiştir: "Midilli Mutasarrıfı Kemal Bey Hazretlerinin Bir Makalesidir" (*Şark Mecmuası*, 1298, nr. 1-3). *Tasvîr-i Efkâr*'da yayımlanan, Türk dili ve edebiyatının meselelerine kendinden önce rastlanmayan bir şekilde toptan bir bakış getiren "Lisân-ı Osmânî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmilidir" adlı makalesi yeninin eski edebiyata karşı ilk edebî beyannâmesi olma değerini taşımaktadır. Nâmık Kemal bu makaleden itibaren eskiye yönelttiği tenkitlerinde edebiyatı her şeyden evvel bir dil meselesi olarak almıştır. Burada edebiyatla dil arasındaki münasebet üzerinde önemle durmuş, edebiyatın insanı düşünmeye alıştırmak, cemiyetin duygularını terbiye etmek, bilgiyi yaymak, millî birliği temin etmek gibi mühim vazifeleri olduğunu açıklamış, Türk edebiyatının halkın anlayamadığı suni dili dolayısıyla bu fonksiyonlarından hiçbirini yerine getiremediğini belirtmiştir. Nâmık Kemal, edebiyatın en mühim hizmetlerinden birinin millî birliği sağlamak olduğunu, Türkçe'nin Osmanlı sınırları içindeki alfabeti bulunmayan kavimlere bile lisanslarını unutturmadığını, diğer Türk ülkelerindeki Türkler ile lisanen anlaşmanın mümkün olmadığını söylerken tamamıyla millî bir anlayışla hareket etmektedir.

Bu görüşlerini sonraları daha da ileriye götürerek ilmî gelişmenin ancak işlenmiş bir dille olabileceğini, dilin gelişmesinin edebiyatın gelişmesine bağlı bulunduğunu, yakın zamanlara kadar bizde hakiki bir edebiyat dilinin teşekkül etmediğini, eski edebiyatın kelime oyunlarından öteye geçmeyen diline Türkçe denemeyeceğini ileri sürmüş ve Osmanlı Devleti'nin gerileme sebebinin mükemmel bir dile sahip olamayışına bağlamıştır (*Osmanlı Târîhi*, İstanbul 1327, IV, 86). *Tasvîr-i Efkâr*'daki makaleyi çıkış noktası olarak halkın anlayamadığı ve Türkçe'den ayrı bir dil hükmünde olan yazı dili yüzünden kültürün yayılmadığını, Arapça ve Farsça'nın hâkimiyeti altında teşekkül eden bu dille fikirleri doğru bir şekilde ifade etmenin mümkün olmadığını söyleyen Nâmîk Kemal netice itibarıyla dilin ve edebiyatın da ıslah edilmesi gerektiğini savunmuştur. Avrupa dönüşünden sonra bu meseleleri yeniden ele alırken değişik edebî nevilerde eser vermeye başlayan yeni neslin varlığını da dikkate almış, nesrin şiire göre kayda değer bir gelişme gösterdiğini, bu alanda genç nesil tarafından ortaya konulan eserlerin edebiyat anlayışını değiştirdiğini ve Türk edebiyatında gazete makalesi, tiyatro ve roman olmak üzere üç yeni edebî türün teşekkül ettiğini söylemiştir.

Tenkitlerini bilhassa divan şiirine yönelterek onun gerçeğe, tabiata ve akla aykırı bir edebiyat olduğunu ileri süren Nâmîk Kemal'in eski şiire karşı oluşu aklın kabul edemeyeceği, gerçeğe bağdaşması imkânsız klişe mazmunları dolayısıyladır. Bu şiirin dayandığı imaj sisteminin tamamen gerçek dışı bir şey olduğunu her vesile ile belirten Nâmîk Kemal bu gayri tabiiliği göstermek için bunları tablo halinde bir araya getirerek karikatürize eder (*Bahâr-ı Dâniş* mukaddimesi ve *Mukaddime-i Celâl*). Yeni edebiyat için "edebiyat-ı sahiha" tabirini kullanan Nâmîk Kemal, edebiyatta esas şartın gerçeğe uygunluk olduğu, bundan mahrum sırf şairane hayaller ve lafız sanatlarıyla süslenmiş eserlerin asıl mânasıyla edebiyat sayılamayacağı fikrindedir (*İrfan Paşa'ya Mektup*). Bundan başka divan şiirinin ahlâka ve dine aykırı bulunduğu taraflarını teşhire çalışmış, buna karşılık "sade fikir" adını verdiği mâkul parçalarını beğenmiştir (meselâ *Bahâr-ı Dâniş*, *Tahrîb-i Harâbât* ve *Tâkîb* ile *Ta'lîm-i Edebîyyât Üzerine Risâle*'de verdiği misaller). Ona göre bütün divan edebiyatında na't ve münâcâtlar dışında şiir denmeye lâyık pek az manzume bulunmaktadır. Beyitler, hatta mısralar arasında mâna ve mantık-

ça bir irtibat bulunmayışı da eski şiirin, saydığı başlıca kusurları arasındadır. Türk şiirinin İran tesirinden sıyrılıp Türkçeleşmesi meselesini bir edebiyat tarihçisi görüşüyle gözden geçiren Nâmîk Kemal, Sâbit ve Enderunlu Vâsîf'in şiirimizi Türkçeleştirmek istediklerini, fakat Türkçeleştirdikleri şeyin sadece kelimelerden ibaret bulunup esasın olduğu gibi kaldığını söyler. Şiir dilinin Türkçeleşmesi meselesi onu hece vezni üzerinde düşünmeye sevk etmiş, *Tahrîb-i Harâbât*'ta Vâsîf'in şiirimizde açmak istediği bu yolda aruz yüzünden başarı sağlayamadığını, bunu hece vezniyle yapmış olsaydı büyük bir şair olarak tanınacağını belirterek eserlerinde ilk defa hece vezni meselesini ortaya atmıştır. Aruzu şiirimizi Türkçelemekten alıkoyan ve kırılması gereken bir zincir olarak görmüş, hece vezni meselesini daha çok manzum tiyatro dili bakımından değerlendirerek bu konuda birkaç defa fikir değiştirmiş, nihayet *Mukaddime-i Celâl*'de, aruzdaki imkânsızlıklar karşısında Türk şiirinin hece vezniyle yazılmasını kabul etmekle beraber hece vezninin aruza göre âhenksiz olduğunu, amiyane şeyler söylemeye mahsus bir tarz gibi görüldüğünden ciddi eserlerde hecenin başarılı olmayacağını söylemiştir. Nâmîk Kemal'in Şark edebiyatlarını toptan reddettiği sanılmamalıdır. Fars şiirinin tenkit ettiği taraflar dışında kalan eserlerini sevdiği gibi bunlardan faydalanılması gerektiğini de söylemiş (meselâ bk. *Bahâr-ı Dâniş* mukaddimesi), Arap şiirine ise bütün dünya edebiyatları içinde müstesna bir yer tanımıştır.

Nâmîk Kemal orta oyunu, karagöz gibi halka hitap eden sanatları içlerinde yer bulan müstehcen ve edep dışı sözlere takıldığından lâyıkıyla değerlendirememiş, onları amiyane bularak tenkit etmiştir. Yazıda halk dilinden tabirler alınmasının ve gerek imlâ gerek kelime bakımından eski Türk lehçelerinin taklit edilmesinin şiddetle aleyhinde olmuş, dilimizde yerleşmiş kelimelerin imlâlarında bizdeki söyleniş şeklinin esas alınmasını istemiştir. Bu bakımdan Ahmed Vefîk Paşa'yı daima tenkit etmiştir. Nâmîk Kemal'in münferit eserler üzerindeki başlıca tenkitleri *Tahrîb-i Harâbât* (1291/1874), *İrfan Paşa'ya Mektup* (1291/1874), *Tâkîb* (1292/1875) adlı kitaplarıyla *Mes prisons Muâhezesi* ve *Micromégas* tercümelerine dair yazılarda yer almaktadır. Tenkitleri sadece ele aldığı eserle sınırlı kalmayıp çok defa umumi meseleleri de içine alır. *Tahrîb-i Harâbât* ve *Tâkîb*'de tenkit ettiği yalnız

Ziyâ Paşa'nın *Harâbât*'ı değil türlü kusurlarıyla divan şiiridir. *Harâbât*'ın başında yer verdiği kasideleriyle Sultan Abdülaziz'e yaranmaya çalışan Ziyâ Paşa'ya, beraber giriştikleri hürriyet mücadelesinde tavır değiştirmesinden, eserde yeni nesle hiç yer vermemiş olmasından ve kendisinin çok eski ve önemsiz bir şiirini koymasından kaynaklanan hiddetle başlı başına iki tenkit eseri meydana getirmiştir. *Tahrîb-i Harâbât*'ta bilhassa *Harâbât*'ın mukaddimesini hırpalamış, *Tâkîb* ise Ziyâ Paşa'nın edebiyat tarihiyle ilgili bilgi hatalarını, indî hükümlerini, düştüğü tezatları, örnekleri seçme hususundaki isabetsizliklerini Arap, Fars ve Türk edebiyatlarına olan vukufu sayesinde kolayca yakalayarak çok defa alaylı bir tarzda teşhir etmiştir. Bununla beraber onun zaman zaman haksız tenkitlerde bulunduğunu ve garazkârlıkla hareket ettiğini de söylemek gerekir. Önce Ziyâ Paşa'ya birer özel mektup şeklinde yolladığı, fakat aynı zamanda istediği kimseler tarafından okunması, yaygınlaşması için muhtelif nüshalarını istinsah ettirdiği bu iki eserini, Ziyâ Paşa ile barışmış olduğu halde onun ölümünden sonra eski edebiyat taraftarlarının yeniye hücumlarına bir karşılık olarak neşretmiştir. Türk şiirinin daha Fars taklitçiliğinden kurtulmadığı bir zamanda eski şiirin gerçeğe ve ahlâka aykırı birçok örneğini bir araya getirdiğini ileri sürdüğü *Harâbât*'ı gençlik için meyhane açmak kadar zararlı görmüş ve onu edebiyat, hakikat ve siyaset bakımından tarafdar olduğu fikirlere aykırı bulunduğu için tenkit ettiğini söylemiştir. İrfan Paşa'nın 1874 yılında neşrettiği divançesinin başında yeni nesle târiz etmesi üzerine yazdığı "İrfan Paşa Mektubu" adıyla tanınan tenkid de *Tahrîb* ve *Tâkîb* ile aynı özellikleri taşır. Nâmîk Kemal, bunu da adı geçen iki eser gibi yazılışının üzerinden seneler geçtikten sonra ve onlarla aynı devrede neşrettirmiştir ("Kemal Bey'in İrfan Paşa Mektubu", *Mecmûa-i Ebûzziyâ*, nr. 7, 15 Zilhicce 1297, s. 193-209).

Nâmîk Kemal, yeni nesle *Mes prisons* ve *Micromégas* muahezeleri gibi yazıları ve özellikle mektuplarındaki tenkitleriyle yol göstermeye çalışmıştır. Abdülhak Hâmid'in *Sahrâ'sı* ile Recâizâde Ekrem'in birinci *Zemzeme*'si hakkındaki mektupları onun yeni edebiyat sahasındaki tenkitleri arasında bilhassa zikredilmelidir. Bunlarda şekil ve üslup meselelerini ele almış, memleketin Doksanüç Harbi'nden sonraki ıstıraplı devresinde Abdülhak Hâmid ve Recâizâde Ekrem'in şahsî duygularından

bahsetmelerini eleştirmiş ve onları vatanî eserler yazarak halkın ıstırabına tercüman olmaya davet etmiştir. Ayrıca eski edebiyat taraftarlarına karşı yeni edebiyatçıları korumaya çalışmıştır (Mahmud Celâleddin, *Bejne'l-üdebâ Müsâdeme-i Efkar*, İstanbul 1883). Noksan bir müsvedde halinde kalan *Ta'lim-i Edebiyyât Üzerine Risâle* muhâvere şeklinde yazılmıştır. Risâlede Nâmık Kemal'in bir talebesiyle müzakeresini yaptığı *Ta'lim-i Edebiyyât* hakkında bazı tenkitleri, çeşitli edebiyat görüşleri ve edebî hâtıraları yer alır. Nâmık Kemal'in bu risâleyi Midilli'de iken dikte suretiyle yazdığını anlaşılmaktadır.

Tarihle İlgili Eserleri ve Tarihî Şahsiyetler Üzerinde Duran Hal Tercümeleri. Nâmık Kemal'in tarih sahasındaki eserleri küçük denemelerle başlayıp zamanla külliyyat haline varan bir genişleme gösterir. Çocukluğunda babasından kuvvetli bir tarih kültürü alan Nâmık Kemal'in daha *Tasvîr-i Efkar*'dan başlayarak makalelerinde fikirlerini tarihe dayandırması onun tarihçi tarafını çok güzel aksettirir. Tarihle ilgili ilk eseri İstanbul'un fethine dair yazdığı *Bârika-i Zafer*'dir. 1278 Ramazanında (Mart 1862) sırf eski nesirde maharet göstermek maksadıyla bir günde kaleme alınmış olan bu küçük risâle muhteva bakımından herhangi bir değer ifade etmez (bk. BÂRIKA-I ZAFER). Bunu 1282 Ramazanında (Ocak-Şubat 1866) meydana getirdiği *Devr-i İstîlâ* takip eder. Ertesi yıl *Tasvîr-i Efkar*'da tefrika şeklinde neşredilen bu eserde Osmanlı Devleti'nin Kanûnî Sultan Süleyman'a kadar genişleyerek imparatorluk haline gelme macerasını kısa çizgilerle anlatmaya çalışır. Daha sonra *Evrâk-ı Perîşân*'daki hal tercümeleri gelir. Bunlardan ilkin *Selâhaddin Eyyûbî* neşredilmişse de *Fâtih* ve *Yavuz Sultan Selim*'in yazılışından öncedir. Onun *Devr-i İstîlâ* ile birlikte tarih sahasındaki ilk üç eserinde Osmanlılar'ın ilerleme devrini seçmiş olması kendi zamanı bakımından mânâlıdır. Bunlarda yayılma çağının eski kudretli günlerini şimdiki zamanın insanına hatırlatmak isteyen bir düşünce hissedilir. *Evrâk-ı Perîşân*'ın ilk üç hal tercümesiyle Nâmık Kemal'in tarih üzerinde şahsî görüşler safhası başlar (Kaplan, "Nâmık Kemâl ve Fâtih", *TDED*, VI [1955], s. 71-82). Magosa'da yazdığı *Emîr Nevruz* ile *Evrâk-ı Perîşân*'a dördüncü hal tercümesinin katar (1292/1875) (bk. EVRÂK-I PERİŞÂN). Nâmık Kemal bu eserlerinde kendi kahraman ve vafize fikrine uygun bulduğu şahsiyetleri konu edinir (geniş bilgi için bk. Tanpınar, *XIX. Asır*

Türk Edebiyatı Tarihi, s. 403). Bu seçimde onların her birini tarihî misyon sahibi olarak değerlendirmek isteyen bir görüş hâkimdir. *Celâleddin Hârizmşah* piyesiyle de misyon sahibi kahraman fikrini daha geniş planda devam ettirir. *Evrâk-ı Perîşân* dizisindeki bu dört hal tercümesi yalnız hayat ve vak'aların hikâyesinden ibaret olmayıp onları tenkit, tahlil ve muhakemeye tâbi tutan Avrupaî zihniyette yazılmış eserlerdir ve bu sebeple eski tercüme-i hal eserlerinden ayrılırlar. Bunlardan ilk üçü aynı zamanda Batılı tarihçilerin iddia ve ithamlarına karşı birer müdafaa-nâmedir. *Emîr Nevruz* ile öncekiler arasında Kıbrıs'ta tanıştığı Silistre gazisi yüzbâşı Ahmed Nâfiz adına neşrettiği *Silistre Muhâsarası* (1290/1873) ve *Kaniye* (1290/1874) adlı tarihî eserleri de ayrıca yerlerini alır. Nâmık Kemal bu iki eserde tarihimizin iki büyük ve şanlı muhasarasında şahit olunan kahramanlık ve fazilet sahnelerini yaşatmak istemiştir. Tarihimizin şeref verici hadiselerine ve büyük şahsiyetlerine dair eserlerin bulunmayışını Türk edebiyatının büyük bir eksiği olarak kabul eden Nâmık Kemal bu sahadaki eksikliğe cevap vermeyi ve sonraki nesillere örnek olmayı arzu etmiştir. Bu gaye ile önce Osmanlılar'a dair *Tarih-i Askerî* adlı bir eser hazırlamaya yönelmiş ve Magosa'da bu eserin iki cildini tamamlamıştı. Rodos'ta iken bu eserin planını değiştirerek *Osmanlı Tarihi*'ni kaleme almaya girişmiştir (Ali Ekrem, *Külliyât-ı Kemâl Tab' Olunuyor*, İstanbul 1326, s. 19 vd.; Kuntay, II/2, s. 641-665). O zamana kadar bu konuda yazılanların yarı yarıya yanlış olduğunu söyleyen Nâmık Kemal bu eserle Osmanlı tarihini yeniden meydana çıkardığı kanaatindeydi. Kullandığı kaynakların başında gelen Hammer'in ve ikinci, üçüncü elden istifade edebildiği bazı Bizans tarihçilerinin iddialarını cevaplandırmaya, zaman zaman mukayeseler yaparak diğer kaynaklardaki yanlışları düzeltmeye çalışmıştır. Nâmık Kemal, *Osmanlı Tarihi*'ni yazarken orijinal eserlere ve yazmalara ulaşmak istemesine rağmen esas itibarıyla daha çok sıradan kaynaklara dayanmak zorunda kalmıştır. Rodos ve Sakız'da bundan fazlasını yapmaya da imkân yoktu. Hadiseleri muhakeme ederken vesika yerine mantığına dayanması eseri ilmî olmaktan uzaklaştıran başlıca bir kusurdur. Bununla beraber eserin Osmanlı tarihinin birçok meselesini kurcaladığını, bazı hataları tashihe gayret ettiğini, tafsilâtlı ve en sade ifadeli Osmanlı tarihlerinden biri olduğunu unutmamak gerekir.

Tarih-i Osmânî Encümeni gibi tarih çalışmalarını program altına almaya yönelik resmî bir kuruluşa gidildiği, vesikalara dayanan ilmî tarihçiliğin arefesine gelindiği bir çağda Nâmık Kemal'in eserinin yayımlanması fazlasıyla gecikmiş bir işti. Daha giriş kısmının ilk cüzünün bile takdirlerle karşılanması zamanında yayımlanabilmiş olsaydı onun memlekette tarih şuurunu uyandırma, tarih yazıcılığına mühim bir teşvik getirme bakımından nasıl akis ve tesirler bırakmaya aday olabileceği hakkında fikir vermektedir. Nâmık Kemal'in *Enderun Tarihi*'ne yazdığı takrizde gözden kaçırılmayacak bir taraf vardır. Onun burada vak'acı bir zihniyetin ötesinde tarihe, müesseselere yönelik bir bakışla yaklaştığı görülmektedir.

Ernest Renan'ın "l'İslamisme et la science" adlı konferansında İslâmiyet'in ilme ve terakkiye mâni olduğuna dair ileri sürdüğü iddiaya karşı kaleme aldığı *Renan Müdâfaanâmesi*, onun İslâm ve Osmanlı tarihine bir medeniyet meselesi açısından bakmayı bildiğini göstermektedir. *Tasvîr-i Efkar*'daki makalelerinden başlayarak (meselâ bk. nr. 419, 430; "Avrupa Şarkı Bilmez", *İbret*, nr. 7, 10 Haziran 1288) Avrupa müelliflerinin bu yoldaki ithamlarına cevap veren Nâmık Kemal, bu küçük eserinde Avrupa ve İslâm tarihinden getirdiği delillerle Renan'ı hırpalamaya çalışmıştır. Esere hususi bir ilgi göstermiş olan Mehmed Fuad Köprülü Latin harfleriyle ilk neşrini yapmış, ancak *Nâmık Kemal ve İslâmiyet* adıyla hazırladığını haber verdiği geniş girişi gerçekleştirememiştir.

Temel Siyasî ve İçtimâî Görüşleri ve Diğer Çalışmaları. Nâmık Kemal edebiyat ve tarihten başka Türk toplumunun içtimâî, iktisadî, hukukî, kültür, rejim ve siyaset meseleleri üzerinde önemle durmuş, onların etrafında zihinleri aydınlatma ve kamuoyu yaratma misyonunu üstlenmiş bir düşünce adamıdır. 1863-1873 yılları arasındaki faal gazetecilik devresinde devamlı bu konuları işlemiştir. Ülkede meşrutiyet idaresinin kurulması, içtimâî ve ferdî hürriyet ve bilhassa fikir hürriyeti, müesseselerin islahı, Türk cemiyetinin Avrupa medeniyetine ayak uydurması zarureti Nâmık Kemal'in ana davalarını teşkil eder. O, millî ve İslâmî değerleri muhafaza etmek şartıyla Avrupa-lılışma fikrini benimsemiştir. İslâmiyet'in hayatîyetine inanmış, onun medeniyet ve ilerlemeyle asla tezat halinde bulunmadığını kabul etmiş, aksi yoldaki iddia ve görüşleri çürütmeye çalışmış, Batı medeniyetinden alınacak müesseselerle İslâmî ve

millî esasların telifini isteyen bir görüşü savunmuştur. Türkiye için her bakımdan bir zaruret olduğunu müdafaa ettiği meşrutiyet rejiminin hukukî esaslarını İslâm'da aramıştır. Avrupa dönüşünde İslâm birliği idealini kuvvetle benimsediği görülür. Onun İslâmî ilimlerle alakası hakkında bir fikir vermesi bakımından *Şerhu Mevâkıf*'tan beş fasıl kadar bir kısmı tercüme ettiğine dair kaydı hatırlamak yerinde olur (Ebüzziyâ Tefvik, *Kemal*, s. 19). Onda daha *Tasvîr-i Eikâr*'daki makalelerinden başlayan ve Avrupa'da aldığı hususî derslerle gelişen bir hukuk düşüncesi vardır. J. J. Rousseau'nun *Contrat social*, Montesquieu'nün *L'esprit des lois*, Condorcet'nin *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*'i ile Bacon'dan bazı tercüme yapıldığına dair rivayet (a.g.e., s. 21) onun ilgi duyduğu müellifleri belirlemektedir. Nâmik Kemal insanın doğuştan hür olduğuna ve yok edilmek istense de sonunda hürriyetin muzaffer olacağına inanmıştır. *Rüya* adlı eserinde ülkede kansız ve ihtilâlsiz bir şekilde hürriyetin doğuşunu tahayyül ve tasvir etmiş, makaleleri ve vatanî şiirleriyle bu yolda daima iyimser görüşler aşılamaya çalışmıştır. Onun telkin ettiği en önemli şey toplumu ileriye götürmek ve değiştirmek isteyen muktedir, ideal ve irade sahibi bir insan telakkisidir. Uğruna mücadele ettiği demokrasi ve hürriyet davası onda sadece bir düşünce halinde kalmayıp hayatının istikametini değiştirmiş, hayatı sıkıntılarla dolu bir macera olmuştur. Bu davaya atıldığından beri ömrü gurbet ve sürgünlerde geçen Nâmik Kemal toplum uğruna ömrünü bir dava için harcayan fikir kahramanı örneğini vermiştir. Yazılarıyla toplumu memleket meselelerini düşündürmeye ve onu bu yolda eğitmeye çalışmıştır. Eski edebiyata karşı kendinden önce görülmemiş bir şekilde mücadele açarak yeni edebiyata zemin hazırlamış, kendi nesli ve sonraki nesiller üzerinde tesiri derin ve devamlı olmuştur. Edebiyattaki tesiri Servet-i Fünûn'a kadar sarsılmadan sürmüş, II. Meşrutiyet'in gerçekleşmesinde mühim tesiri olan içtimâî ve siyasî fikirleri, yeni devrin şartlarına göre bir milliyetçilik anlayışı getiren Ziya Gökalp'e kadar hemen hemen tek başına devam etmiştir. Nâmik Kemal, 1930'lu ve 1940'lı yıllara kadar yurt dışında en fazla tanınmış Türk müellifidir. Daha 1876'da Avrupa neşriyatında kendisinden bahsedilmekteydi. Yabancı ülkelerde zamanımıza kadar hakkında çeşitli yayımlar yapılmış ve hal tercümesi ansiklopedilerde yer almıştır.

Ölümünden Sonra ve Günümüzde Nâmik Kemal. Tevkipler ve sürgünlerle dolu yıllarda devrin, içinde bulunulan siyasî şartlarından dolayı adı çekinilerek anılır olan, 1890'larda ise basında kendisinden bahsetmek cesaret isteyen bir iş olmak raddesine gelmişken, kendisini hürriyet kahramanı olarak ilân eden II. Meşrutiyet'in ilânı ile hâtırası coşkun ihtifallerle canlandırılmaya çalışılır. *Vatan yahud Silistre* ve *Âkif Bey* her yerde ardarda sahnelenirken, az bir zaman içinde etrafında kendisinin övgülerle yüceltiği bir Nâmik Kemal literatürü teşekkül eder. Bu, ilmî araştırmalara geçmek, hakkında ciddi tedkikler ortaya koymak yerine Cumhuriyet yıllarına kadar Türk fikir hayatına ve memleket basınına hâkim olacak bir tavır olarak sürer. Meşrutiyet'in getirdiği heyecan devresinde atılmış en müsbet adım onun basılı ve basılmamış bütün yazı ve eserlerini, kontrollü bir şekilde bir araya getirecek bir yayın dizisi meydana getirme yolunda olur (1908). Ailesi ve oğlu Ali Ekrem'in idaresinde yürütülecek bu teşebbüs ciddi bir programa bağlı olarak *Külliyât-ı Kemal Tab' Olunuyor!* (İstanbul 1326) adlı bir kitapçıkla etraflı bir şekilde ilân olunduğu gibi, gerçekleşmesini maddî yönden sağlamak üzere külliyyat için abone kaydına dahi geçilir. 1910'da baştan ilk eserler yayın alanına konulup 1911'de faaliyet daha geniş çapta devam ederken, araya giren Balkan ve I. Cihan Harbi'nin doğurduğu iktisadî sıkıntılar dolayısıyla o noktada kalınır, bir daha da ona dönülmez.

Millî Mücadele sırasında vatanî şiirleri Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsünde anılacak kadar zihinlerde yaşamakta, hâtırası tebcil edilmekte iken inkılâp yıllarında ise bunun yerini büyük bir ilgisizlik alır. Gençlik tarafından adına ihtifal teşebbüslerine dahi hoş gözle bakılmadığı görülür. 1930'lu yıllara girildiğinde, onu artık yaşanan yeni devre hitap edemez, zamanı geçmiş bir sima olarak göstermeye yönelik bir tutum kendisini hissettirmeye başlar.

1930 yılının başında Maarif Vekâleti, oğlu Ali Ekrem'in babası hakkındaki monografisini basmışken, bu zihniyet zamanla ağırlığını koyar. Nihayet, Sadettin Nüzhet Ergun'un bu çevrelerin telkini ya da o çevreye yaranmak üzere kaleme aldığı *Namik Kemal. Hayat ve Şahsiyeti* adlı eserinde (1933) tam ifadesini bulur. Böylece onu soyca Türk saymamaktan başlayıp sanıldığı gibi milliyetçi olmadığından, Türkçü düşünceye sahip bulunmadığından,

saplandığı Osmanlı geçmişinden Türklüğün asıl tarihine yönelemediğinden, İslâmî ilham dışına çıkamamış olmaktan, eserlerinin gençlik ve yeni nesiller tarafından artık okunma şansı kalmadığına kadar onu her cihetten küçümsemek, şahsiyet ve hüviyetini hiçe indirmek gayretinde inkarcı bir zihniyet harekete geçer.

Bu arada, Nâmik Kemal'e olumsuz görüşler besleyen Marksist cephe de mevcut ortam içinde sesini duyurmaktan geri kalmak istemez. Nâzım Hikmet'in "Putları Kırıyoruz" adlı çıkışı ardından Kerim Sadi'nin *Namik Kemal, Tarihin Materyalist Telakkisine Göre. Yahut Tarih, Namik Kemal'in Keşfine Doğru İlk Adım* (İstanbul 1932) adını taşıyan eserinin öncülüğünde Kemal Tahir'in *Namik Kemal İçin Diyorlar ki* (İstanbul 1936) isimli anket broşürü devreye girer. Cevapları istenen bir yöne çekmek üzere kastî sorularla tertiplenmiş bu anket üniversite gençliğinin büyük ve şiddetli tepkisi karşısında kalır. "Millî Türk Talebe Birliği Neşriyatından" diye çıkarılan *Namik Kemal* adlı mukabil anket kitabı ile (İstanbul 1936) oradaki görüşler hemen ret ve tenkit edilir. Aynı hava içinde *Namik Kemal Aleyhinde Çıkarılan Broşür Dolayısıyla* adlı risâlesiyle de (İstanbul 1936), o vaktin üniversite öğrencisi olan Zahir Sıtkı (Güvenli) oradaki olumsuz ve esassız görüşlere bir darbe daha indirir.

Nâmik Kemal'e kol kanat geren ve basında da gittikçe taraftar bulan bu ortam iyice yerleşmiş olarak sürerken yaklaşmakta olan 100. doğum yıl dönümü yeni bir dönüm noktasını başlatır. Memlekette Nâmik Kemal araştırmaları hız kazanma yoluna girer. Çeşitli akademik kurumların hazırlattıkları, jübile kitaplarında yer alan araştırmalar, başka başka müelliflerin kaleme aldıkları müstakil monografiler Nâmik Kemal'in artık ilmî yönden tedkik devresini açar.

1940 yılı, onun 100. yıl dönümünü karşılarken yurt çapında heyecanlı anma törenlerine sahne olur, artık hep sürecek bereketli bir araştırma ve yayın faaliyetini de beraberinde getirir.

Bibliyografyada görüleceği üzere, o zamandan günümüze kadar Nâmik Kemal araştırmaları iyice devamlılık ve gittikçe artan bir seviye kazanır. Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin *Namik Kemal Hakkında* adlı zengin anma ve tedkikler kitabının başlattığı gelenek ile onun çeşitli yıllara göre düzenlenmiş doğum ve ölüm yıl dönümleri münasebetiyle başta üniversiteler ve çeşitli akademik kurum-

larca gerçekleştirilen sempozyum ve panellerde sunulan tebliğleri bir araya getiren anma kitapları Nâmîk Kemal literatürüne ilmi bir zenginlik kazandırır.

BİBLİYOGRAFYA :

Çeşitli yönlerden rolü ve tesiri büyük bir öncü şahsiyet olmak, vatani edebiyatın gerçek mânâda kurucusu bulunmak sıfatıyla, ismi etrafında teşekkül etmiş çok geniş bir Nâmîk Kemal literatürünün mevcudiyetine mukabil, hakkında yazılanların büyük bir çoğunluğu birer teditik mahsulü olmak yerine, duygu ve heyecan ortamından gelen, kendisini sadece yüceltmeye yönelik ve hemen hemen her biri bir değerinin benzeri olup aynı şeyleri tekrarlar durumdadır. Ansiklopedi maddeleri başta olmak üzere, onunla ilgili bütün makale, risâle ve kitapların burada zikri mümkün olmadığı kadar, bilinenlere bir şey ilâve etmeyen, evvelce söylenmişleri tekrarlamakla kâlan bu gibi yazı ve yayınlara yer vermeye gerek de yoktur. Bununla beraber, kaleme alınışları çok öncelere giden, günümüze göre ise fazla bir şey ifade etmeyen, ancak onun şahsı ve eserleri hakkında ortaya konulmuş ilk yazı ve yayınlardan olmaları bakımından Nâmîk Kemal literatüründe kronolojik bir değer taşıyan bir kısım yazıların burada zikrolunması cihetine gidildiği gibi, yabancılarca kaleme alınıp Nâmîk Kemal'in Türkiye dışında tanınışı ve değerlendirilişi hakkında bir fikir verebilecek bazı yazılara da işaret edilmesi faydalı görülmüştür.

Vesikalar: Nâmîk Kemal'in 2 Safer 97 – 3 Kânunusânî 95 tarih ve 25 Zilhicce 1301 ilâveli resmî hal tercümesi, BA, *Sicillât-ı Umûmiyye Defteri*, nr. 1, s. 210; On yedi yaşına kadar yazdığı şiirleri içine alan kendi el yazısı ile tertip ettiği 1273 tarihli şiir defteri, İÜ Ktp., İbnülemin (eski numara, İbnülemin Yazmaları-Mecmua, nr. 173); Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, İstanbul 1295, II, 198-203; (Ahmed Midhat'ın eserinde Namik Kemal'i Kânûn-ı Esâsî aleyhine göstermesine karşı, kendisine cevap verdiği mektup: *Edeb-i A'zam Kemal Bey'in Gayr-ı Matbû Âsârından: Ahmed Midhat Efenđiye Yazdığı Birinci ve İkinci Mektub*, İzmir; Ebüzziya Tefvik tarafından yapılan daha güvenilir neşri, "Kemal'in İki Mektubu", *Mecmûa-i Ebüzziyâ*, XV/153, İstanbul 1330, s. 14-18; nr. 154 [1330], s. 39-43; nr. 155 [1330], s. 74-81; nr. 156 [1330], s. 103-108; nr. 157 [1330], s. 136-141; Mektupların bir kısım müsveddesi: Hikmet Dizdaroğlu, "Nâmîk Kemal ve Ahmed Midhat Münâkaşası", *Tanrıdağ*, nr. 13-14, İstanbul 1942); [Fâik] Reşad, *Kemal ile Muhâberemiz*, İstanbul 1326; Zeynelâbidîn Reşid, *Edebiyat Kumkumastı*, Halep 1326; a.mlf., *Taktuka*, Halep 1327, s. 72-75; Süleyman Paşa Muhâkemesi (nşr. Süleyman Paşazâde Sâmi), İstanbul 1328; M. Cavid Bay-sun, "Nâmîk Kemal'in Bir Müsvedde Defteri", *Akademi: Fikir Hareketleri*, I/1, İstanbul 1946, s. 13 vd.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Nâmîk Kemal'in Abdülhamid'e Takdim Ettiği Arızalarla Ebüzziya Tefvik Bey'e Yolladığı Bazı Mektuplar", *TTK Belleten*, XI/42 (1947), s. 237-297; Fevziye Abdullah Tansel, *Hususî Mektuplarına Göre Nâmîk Kemal ve Abdülhak Hâmid*, Ankara 1949; a.mlf., *Nâmîk Kemal'in Hususî Mektupları*, Ankara 1967-86, I-IV; a.mlf., "Süleyman Hüsnü Paşa ile Nâmîk Kemal'in Münasebet ve Muhaberatı", *TM*, XI (1954), s. 131-152; a.mlf., "Namik Kemal'in Basılmamış Bir Mektubu", *TK*, V/50 (1966), s. 134-138; Ömer Faruk Akün, *Nâmîk Kemal'in Mektupları*, İstanbul 1972, s. 395-407; a.mlf., "Nâmîk Kemal ile Süleyman Paşa'nın Bağdad Sürgünlüğü Sırasında İlk Mektuplaşmaları", *TDED*, XIII (1981), s. 1-36. **Kaynaklar:** Ahmed Midhat, *Menfâ*, İstanbul 1293, s. 79-81; [Mustafa] Nuri, *Akkâ*, İstanbul 1293; A. D. Morrdtmann, *Stambul und das Moderne Türkenthum*, Leipzig 1877, s. 229-235; a.e.: *İstanbul ve Yeni Osmanlılar* (trc. Gertraude Songu-Habermann), İstanbul 1999, s. 161-165; A. Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte: Enthüllungen über die Jüngsten Ereignisse in Stambul*, Wien 1879; *Mir'ât-ı Hakikat* (Miroğlu), I, 237, 238, 239, 240, 266-267; İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, İstanbul 1332; Ebüzziyâ Tefvik, "Yeni Osmanlılar Tarihi", *Tasvir-i Efkâr*, İstanbul 1909-11, nr. 1-466, tefrika, nr. 1-297 (s. nşr. Ziyad Ebüzziya, İstanbul 1973-74, I-III); Nâzım Paşa, "Bir Devrin Tarihi", *Cumhuriyet*, İstanbul 1932, nr. 2780-2785, 2792, 2801, 2803; **Müstakil Büyük Monografiler:** Ali Ekrem [Bolayır], *Rûh-ı Kemal*, İstanbul 1906; a.mlf., *Namık Kemal*, İstanbul 1930; Sadettin Nüzhet (Ergun), *Namık Kemal: Hayatı ve Şiirleri*, İstanbul 1933 (tenkidî için bk. Rıza Nur, *Türk Bilik Revüsü*, VI, İskenderiye 1936, s. 444-448, 449-497, 561); **Stambullar, Namık Kemal**, Moskva 1936 (tahlil ve tanıtımı için bk. Selim Refikoğlu, *Oluş*, nr. 6, Ankara 1937); Abdülkadir İnan, "Nâmîk Kemal'e Dair Rusça Yeni Bir Eser", *Ülkü*, XVI/94, Birinci kânun 1940, s. 309-315 (ayrıca bk. a.mlf., "Rusya Matbuatında Namık Kemal ve Eserleri", *Namık Kemal Hakkında*, Ankara 1942, s. 299-302); Necip Fazıl Kısakürek, *Namık Kemal: Şahsî-Eseri-Tesiri*, Ankara 1940; Fevziye Abdullah [Tansel], *Ülkü*, XVII/98 (1941), s. 178-191; Mehmet Kaplan, *Nâmîk Kemal: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1948 (Nâmîk Kemal'i ideolojik görüşler ve hissi değerlendirmeler dışında objektif olarak ele alan ilk akademik çalışmadır); Midhat Cemal Kuntay, *Nâmîk Kemal (Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında)*, I, İstanbul 1944; II/1 (1949); II/2 (1956). **Nâmîk Kemal Hakkında Küçük Biyografik Çalışmalar ve Risâleler:** Ebüzziyâ Tefvik, *Kemal*, İstanbul 1306 (2. bs.: *Merhum Namık Kemal Bey*, İstanbul 1326); a.mlf., *Namîk Kemal'in Edebiyat-ı Osmâniyye*, İstanbul 1308, s. 299-302, 327; *Kâmus-ı l-'alâm*, V, 3884-3885; Abdülhârîr Tâhir, *Nâmîk Kemal*, Paris 1897; *Sicill-i Osmânî*, IV, 82; Süleyman Nazif, *Nâmîk Kemal*, İstanbul 1922; a.mlf., *İki Dost*, İstanbul 1925; Th. Menzel, "Kemal", *EI* (Fr.), II, 898-902; [İbrahim Alâeddin], *Namık Kemal*, İstanbul 1927; Gelibolu Muallimler Birliği, *Nâmîk Kemal ve Tesirleri*, İstanbul 1928; Rıza Nour, *Namık Kemal Grand Poète et Idéologue turc*, [Paris] 1932; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 441; V, 819-834; a.mlf., *Son Sadrazamlar*, III, 344, 347; a.mlf., *Son Hattatlar*, s. 714-719; İhsan Sungu, "Nâmîk Kemal", AA, I, 245-247; a.mlf., *Namık Kemal*, İstanbul 1941. **Edebiyat Tarihleri:** Abdülhalim Memduh, *Tarih-i Edebiyat-ı Osmâniyye*, İstanbul 1888, s. 94, 95, 96, 99-101, 116, 120, 125, 129; Charles Wells, *The Literature of the Turks. A Turkish Chrestomathebiy*, London 1891, s. 149-169, 183-206; V. D. Smirnov, *Oçerki İstorii Tureçkoy Literaturi*, St. Petersburg 1891, s. 107-117; a.mlf., *Obrazçoviya Projzvedeniya Osmanskoy Literaturi (Mecmûa-i Muntehâbât-ı Osmâniyye)*, St. Petersburg 1903, s. 149-169, 183-205; G. Jakob, *Türkische Literaturgeschichte in Einzeldarstellungen*, Berlin 1900, s. 139-152; P. Hurn, *Geschichte der türkischen Moder-*

ne, Leipzig 1902; Gibb, *HOP*, V, 83-85; K. J. Bas-madjian, *Essai sur l'histoire de la littérature Ottomane*, Paris 1910, s. 193-196 (tenkidî için bk. Th. Menzel, *Isl.*, IV [1913], s. 142 vd.); Şehâbeddin Süleyman, *Tarih-i Edebiyat-ı Osmâniyye*, İstanbul 1910, s. 325-331; VI. Gordlevskiy, *Oçerki po novoy Osmanskoy literature*, Moskva 1912, s. 13-27; İbrâhim Necmi [Dilmen], *Tarih-i Edebiyat Dersleri*, İstanbul 1341, s. 141-169; İsmâil Habib [Sevük], *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1924, s. 147-180; a.mlf., *Edebi Yeniliğimiz*, I, İstanbul 1932; İsmâil Hikmet [Ertaylan], *Türk Edebiyatı Tarihi*, Bakü 1925, I, 203-247; Ağâh Sırrı Levend, *Edebiyat Tarihi Dersleri: Tanzimat Edebiyatı*, İstanbul 1934, s. 96-104, ayrıca bk. tür.yer.; Mustafa Nihat Özön, *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1934, s. 42-50, 237-244, 304-316, 426-456, 581-588, 702-710, ayrıca bk. tür.yer.; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1956, s. 322-432; Alessio Bombaci, *Storia Della Letteratura Turca*, Milano 1962 (Fr. trc. Irene Melikoff, *Histoire de la Litterature Turque*, Paris 1968); O. Sples, "Die Moderne Türkische Literatur", *Handbuch der Orientalistik V. Turkologie*, Leiden 1963, s. 328, 336, 343-346, 348, 377; Vasfi Mahir Kocatürk, *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1964, s. 639-659; Nihad Sâmi Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1972, II, 879-914. **Nâmîk Kemal ve Magosa:** İbrahim Zeki Burdurlu, "Kalebent Nâmîk Kemal", *TDL*, III/28 (1954), s. 190-193; Gündüz Aktan, "Namık Kemal'in Mektuplarında Magosa ve Magosalılar", *TK*, III/26 (1964), s. 111-114; M. Kâmil Dürüst, "Magosa ve Namik Kemal", *TTOK Belleteni*, nr. 346 (1981), s. 3-7; Taner Timur, "Namik Kemal'in Magosa Sürgünü ve Uluslararası Politika", *TT*, nr. 31 (1986), s. 10-16; Ömer Faruk Akün, "Kıbrıs Basamağında Namik Kemal", *Namık Kemal Sempozyumu Bildirileri (27-28 Nisan 1998)*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Gazimagusa 1998, s. 11-24; İsmail Bozkurt, "Kıbrıs Türk Edebiyatında Namik Kemal", a.e., s. 59-74; Özkul Çobanoğlu, "Yeni Osmanlılar Tarihi ve Kıbrıs Atası Bağlamında Namik Kemal", a.e., s. 75-82; Harid Fedai, "Kıbrıs'ta Namik Kemal Kültürü", a.e., s. 89-92; Önder Göçgün, "Hususî Mektuplarına Göre Namik Kemal ve Magosa", a.e., s. 103-136; İsmet Kotak, "Namik Kemal ve Kıbrıs Türkleri", a.e., s. 137-139. **Şahsiyeti Hakkında Hususî Değerlendirmeler:** Ahmet Hamdi Tanpınar, "Nâmîk Kemal'e Dâir Düşünceler", *Oluş*, nr. 4, Ankara 1939; a.mlf., "Nâmîk Kemal'in Muhtelif Sımalari", *Tasvir-i Efkâr*, İstanbul 22 Aralık 1940; Muazzez Kaptanoğlu, "Münevverlerin Gözü ile Namik Kemal", *İnsan*, nr. 8, İstanbul 1939, s. 622-630; Ahmet Ermin Yalman, "Namik Kemal'i Yahya Kemal'den Dinleyelim", *Vatan*, İstanbul 21 Aralık 1940; Yahya Kemal, *Edebiyat Dair*, İstanbul 1971, s. 276-283; Âlim Gür, "Ebüzziya Tefvik'e Göre Namik Kemal", *TDE*, XII/1 (1977), s. 175-187; Turan Alptekin, "Profesör Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Namik Kemal Üzerine Görüşleri-Bazı Dikkatleri", *Ölümünün 100. Yılında Namık Kemal*, İstanbul 1988, s. 1-10; Nâzım H. Polat, "Şehâbeddin Süleyman Gözüyle Namik Kemal", *Namık Kemal Sempozyumu Bildirileri*, s. 149-160. **İdeoloji ve Felsefesi-Temel Prensipler ve Düşünceleri:** Hilmi Ziya Ülken, *İnsanî Vatanperverlik*, İstanbul 1933, s. 232-241, 266; a.mlf., "İdeolog Namik Kemal", *İnsan*, nr. 8 (1939),

377

s. 609-616; Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, *Namık Kemal ve İdeolojisi*, Ankara 1939; a.mlf., "Namık Kemal ve Ziya Gökalp", *İş*, nr. 23 (1940); a.mlf., "Namık Kemal ve Mehmed İzzet", a.e., nr. 25 (1941), s. 5-7; a.mlf., "Namık Kemal ve Felsefesi", *Cumhuriyet*, İstanbul 21 Aralık 1940; Namdar Rahmi Karatay, *Namık Kemal ve İdealizmi*, Bursa 1941; Behice S. Boran, "Namık Kemal'de Devlet Fikri", *Yurt ve Dünya*, nr. 1 (1941), s. 17-26; a.mlf., "Namık Kemal'in Sosyal Fikirleri", *Namık Kemal Hakkında*, Ankara 1942, s. 251-277; Bekir Sıtkı Baykal, "Namık Kemal'e Göre Avrupa ve Biz", a.e., s. 189-218; Niyazi [Berkes], "Namık Kemal ve Laiklik", *Siyasi İlimler Mecmuası*, nr. 118, Ankara 1941, s. 491-497; a.mlf., "Namık Kemal'in İslahatçılığı", *Yurt ve Dünya*, nr. 1, Ankara 1941, s. 13-16; a.mlf., "Namık Kemal'in Fikri Tekâmülü", *Namık Kemal Hakkında*, Ankara 1942, s. 221-247; Kâmurân Birand, "XVIII. Asır Fransız Tefekkürü ve Namık Kemal", *Felsefe Arşivi*, I/1, İstanbul 1945, s. 99-140; Burhanettin Batıman, "Namık Kemal'in Bir Manzumesi ve Alman İdealizmi", *TDED*, III/1-2 (1948), s. 153-161; a.mlf., "Namık Kemal'de Deizm ve Humanizm", a.e., III/3-4 (1949), s. 295-306; Y. A. Petrosyan, "K karakteristike obşchestvenno-političeskih vzglyadov Namuka Kemalya", *Kratiye Soobshcheniya Instituta narodov Azii Akademii Nauk*, nr. 30, Moscow 1961, s. 183-187; M. Colombe, "La reforme des institutions dans l'Empire Ottoman au XIXe siècle d'après Le poète et écrivain turc Namık Kemal", *Orient*, nr. 13 (1964), s. 123-125; Önder Göçgün, "Namık Kemal'de Devlet İdeali ve Devletler Arası Münasebetler Hakkındaki Görüşleri", *V. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğler: Türk Edebiyatı*, İstanbul 1985, I, 75-80; Birol Emil, "Namık Kemal'in Eserlerinde ve Aksiyonunda Üç Temel Kavram: Hürriyet-Medeniyet-İrade", *Ölümünün 100. Yılında Namık Kemal*, İstanbul 1988, s. 11-24; Rıza Filizok, "Namık Kemal'in Batı Medeniyetine Bakış Tarzı", a.e., s. 39-50; Arslan Kaynaradağ, "Namık Kemal'e Felsefe Açısından Bir Bakış: Türk Düşünce Tarihinde Namık Kemal", *Felsefe Dergisi*, nr. 1, İstanbul 1989, s. 14-23; İsmail Parlatır, "Rüya'nın Fikir Örgüsü", *Doğumunun Yüzzelinci Yılında Namık Kemal*, Ankara 1993, s. 59-66; Nevin Önerker, "Namık Kemal'de Özgürlük Fikri", a.e., s. 93-115; Sina Akşın, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Bilim ve Ütopya*, nr. 132, İstanbul 2005, s. 32-37. **Namık Kemal ve İslâmiyet:** Namık Kemal, *Renan Müdafaaanamesi*, İstanbul 1910; a.e. (nşr. Fuad Köprülü), Ankara 1962; a.e. (nşr. Abdurrahman Küçük), Ankara 1988 (s. nşr.: s. 84-129; Namık Kemal'in tenkidine konu olan Renan'ın, *L'İslamisme et la Science* adlı konferans metninin [Paris 1883] Türkçe tercümesi; s. 67-83 ve umumi giriş, Namık Kemal'in İslâmî görüşleri hakkında açıklama, s. 1-66); Önder Göçgün, "Namık Kemal'in İslâmî İnanç Telâkkisi", *SÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, nr. 1, Konya 1985, s. 37-49; Abdurrahman Küçük, "Namık Kemal'in Ernest Renan'a Cevabı ve İslâma Bakışı", *Tekirdağ Namık Kemal Sempozyumu Bildirileri*, Tekirdağ 1988, s. 39-57; Atullah Bogdan, "Namık Kemal-Turkish Pioneer of Islamic Revival", *The Muslim World League Journal*, XV/7-8, Mekke 1988, s. 8-10; Dücane Cündioğlu, "Ernest Renan ve 'Reddiyeler' Bağlamında İslâm-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan*, nr. 2, İstanbul 1996, 1-94 (Namık Kemal'in eseri ile

doğrudan doğruya ilgili kısım: s. 41-47); Gültekin Yıldız, "Namık Kemal'in 'Salâhaddin Eyyûbi', Biyografisi: Öncü Bir Pan-İslâmî Metnin İnşasına Dair Bazı Gözlemler", *İlmî Araştırmalar*, nr. 6, İstanbul 1998, s. 271; Mümtaz'er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstanbul 1999, tür.yer. **İdare ve Devlet Adamlığı:** Hamdi Atamer, "Yabancıların İşlerimize Müdahaleleri ve Namık Kemal", *BTTD*, nr. 1 (1967), s. 233-296; Kaya Bilgegil, "Namık Kemal'in Aleyhinde Açılan Bir Tahkikatındaki İddialar ve Şairin Cevapları", *EFAD*, nr. 10 (1979), s. 101-187; Zeynep Kerman, "Namık Kemal'in Devlet Adamlığı", *Ölümünün 100. Yılında Namık Kemal*, s. 67-73; Mehmet Aldan, "Mutasarrıf Namık Kemal", *Türk İdare Dergisi*, LIX/375, Ankara 1987, s. 179-200 (ayrıca bk. *TTK Bildiriler*, XI [1994], IV, 1419-1435); Martin Strohmeier, "Nâmiq Kemâl und die Schwammtaucher in der Agâis", *Das Osmanische Reich in Seinen Archivalien und Chroniken Nejat Göyünç zu Ehren*, İstanbul 1997, s. 241-259. **Namık Kemal Hukukçu:** Namık Kemal, "Hikmetü'l-hukuk", *Mecmûa-i Ebuzziyâ*, IV/48, İstanbul 1302, s. 1505-1514; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Türk Hukuk Tarihinde Namık Kemal", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/1, İstanbul 1941, s. 177-223 (aynı yazı için bk. *İş*, nr. 25, İstanbul 1941, s. 41-87); a.mlf., "Namık Kemal Hukukçu", *İş*, nr. 25 (1941), s. 25-40; Fevziye Abdullah Tansel, "Namık Kemal'in Hukukî Fikirleri", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944, s. 51-68; Demir Özlü, "Hukukçu Olarak Namık Kemal", *Bir Çağdaş Öncü Namık Kemal*, İstanbul 1988, s. 77-92. **İktisadî Görüşleri:** Galib Haldun, "Namık Kemal Muktesid'i", *YM*, nr. 3 (1917), s. 54-57; [İhsan Sungu], *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1938, s. 214^{a,b}, 217-224, 228-234; Ziyaeddin Fahri [Fındıkoğlu], "Namık Kemal ve Nüfus Meselesi", *İFM*, II/1 (1940), s. 105-121 (aynı yazı için bk. *İş*, nr. 25 [1941], s. 8-24); a.mlf., "Bizde Tasarruf Hareketi ve Bu Hareketin Tarihçesi", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 4906, 16 Birinci kânum 1941; Mehmet Kaplan, "Namık Kemal İktisadî Liberalist midir?", *Ülkü*, nr. 22, Ankara 1942, s. 8; Kenan Akyüz, "Nâmiq Kemal et les questions économiques et financiers", *Économie et sociétés dans l'Empire Ottoman (Fin du XVIIIe-début du XXe siècle), Actes du Colloque de Strasbourg (1980)*, Paris 1983, s. 55-60; Rifat Önsöy, "Namık Kemal'in İktisadî Görüşleri", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, V/1, Ankara 1989, s. 93-102; Musa Çardırcı, "Namık Kemal'in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, nr. 2, Ankara 1991, s. 39-52; Abdurrahman Siler, "Namık Kemal'in İktisadî Görüşleri", *Türker*, Ankara 2003, XIV, 656-664. **Edebî Anlayış ve Tutumu:** Sabahattin Eyüboğlu, "Namık Kemal yahut Manzum Nesir", *İnsan*, II/8, İstanbul 1939, s. 617-621; Zâhir Güvemli, "Namık Kemal Yalnız Sanatkar mıdır?", *YM*, nr. 84 (1940); a.mlf., "Namık Kemal Zannettiğimiz San'atkar mıdır?", *Yeni Adam*, nr. ..., İstanbul 1940; [P[ertev] N[alili] B[orataş]], "Namık Kemal'in Sanatkarlığı", *Yurt ve Dünya*, nr. 11, Ankara 1941, s. 319-320; Fevziye Abdullah Tansel, "Muallim Nâci ile Recâzâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hadiseler", *TM*, X (1953), s. 182 vd.; a.mlf., "Namık Kemal'in Midillî'de Yazdığı Manzum ve Mensur Eserler", a.e., XII (1955), s. 57-90; M. Kaya Bilgegil, *Harâbât Karşısında*

Namık Kemal, İstanbul 1972; Ö. Faruk Huyugüzel, "Namık Kemal'in Edebiyat ve Edebî Tenkid Dair Genel Fikirleri", *Ölümünün 100. Yılında Namık Kemal*, s. 51-65; Bilge Ercilasun, "Edebî Tenkidlerine Göre Namık Kemal", *TKA*, XXVIII/1-2 (1991), s. 319-324; Cahit Kavcar, "Namık Kemal'in Üslup Anlayışı", *Doğumunun Yüzzelinci Yılında Namık Kemal*, s. 47-58; İsmail Parlatır, "Namık Kemal'in Edebiyatımıza Kazandırdığı Sosyal Değerler", *Namık Kemal Sempozyumu Bildirileri*, s. 141-148. **Türk Dili ve Alfabenin İslahı Meselesi Üzerinde Düşünceleri:** Fuad Köprülü, *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri*, İstanbul 1928, s. 38-41; a.mlf., "Türk Dili Hakkında Namık Kemal'in Bazı Düşünceleri", *Ülkü*, XVI/92 (1940), s. 97-98; Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin İslahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri", *TTK Belleten*, VII/25 (1943), s. 203-212; Leylâ Karahan, "Namık Kemal'in Türkçe'nin Sadeleştirilmesi Hakkında Düşünceleri", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Namık Kemal özel sayısı, V/1, Ankara 1989, s. 23-35; Rekin Ertem, *Elifbe'den Alfabe'ye Türkiye'de Harf ve Yazı Meselesi*, İstanbul 1991, s. 103-111, 163, 253, 339; Kâzım Yetiş, "Namık Kemal'in Dil ve Edebiyat Görüşlerinde Hareket Noktaları", *Namık Kemal Sempozyumu Bildirileri*, s. 189-196; Fikret Turan, "Tanzimat Döneminde Osmanlı İmlâsi ve Alfabeti Üzerine Tartışmalar ve Namık Kemal", a.e., s. 171-180. **Namık Kemal ve Batı Edebiyatı:** Ziya Somar, "Namık Kemal ve Viktor Hügo. Cromwell ve Celâleddin Dramları", *Kalem*, nr. 12, İstanbul 1939, s. 249-254; Cevdet Perin, "Namık Kemal ve Fransız Edebiyatı", *Namık Kemal Hakkında*, Ankara 1942, s. 127-160; a.mlf., *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, İstanbul 1946; İbrahim Olgun, "XIX. Asır İngiliz Edebiyatı ve Namık Kemal Nesli", *İÜ İngiliz Filolojisi Dergisi*, nr. 1, İstanbul 1944, s. 69-70; Midhat Cemal Kuntay, "Tercüme Merhalesinde Resmî ve Hususî Adımlar", *Tercüme*, V/25, Ankara 1944, s. 54-60; a.mlf., "Namık Kemal'in Tercümelei I", a.e., V/27 (1944), s. 213-220; V/28 (1944), s. 304-311; "Namık Kemal ve Hugo'nun Şiiri", *Sanat Olay*, nr. 43, İstanbul 1985, s. 51-52; Ali İhsan Kolcu, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatında Alphonse de Lamartine ve Tesiri*, Ankara 1999, s. 29-37; Abdülhalim Aydın, *Namık Kemal ve Abdülhak Hamid'de Victor Hugo Etkileri*, İstanbul 2004. **Günümüz Aktüalitesinde Yeri ve Devamlığı:** Peyami Safa, "Namık Kemal'e Niçin Bağlıyız", *Cumhuriyet*, 3 Aralık 1938; Ziyaeddin Fahri, "Namık Kemal", *Ülkü*, XII/71 (1939), s. 387-393; a.mlf., "Namık Kemal ve Yaşayan Tarafları", *Ülkü*, XVI/94 (1940), s. 291-297; Selim Refik, "Nâmiq Kemal ve Gençlik", *Uludağ*, nr. 32, Bursa 1941; Fethi Tevetoğlu, "Sosyalizm Karşısında Namık Kemal ve Komünizm Karşısında Mustafa Kemal", *Hayat Tarih Mecmuası*, II/12 (1971), s. 4-7; a.mlf., "Namık Kemal'in Türk Nesilleri Üzerindeki Tesiri", *Ölümünün 100. Yılında Namık Kemal*, s. 203-218; a.mlf., "Namık Kemal'e Yapılan Haksız Saldırı", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Namık Kemal özel sayısı, V/1, Ankara 1989, s. 73-74; Yahya Akyüz, "Atatürk'te Namık Kemal Etkisi ve Abdülhamid Döneminde Yasak Kitaplara İlişkin İki Belge", *TTK Belleten*, XLV/180 (1981), s. 501-511; Enver Tuncalp, "Namık Kemal'in Türk Milleti Üzerindeki Tesirleri", *Kemalist Atılım*, VI/71, Ankara 1984, s. 18-21.

